

The Pathology of Meeting Couples' Spiritual Needs within a Framework of Quran-Based Spiritual Health

Hassan Roshan¹ , Masoud Azarbaijani²
Fatemeh Sadat Hussein³

1. Ph.D. in Public Administration, Department of Management, Research Institute of Hawzah and University, Qom, Iran
(Corresponding Author).

elmvaamal@yahoo.com

2. Professor, Department of Psychology, Research Institute of Hawzah and University, Qom, Iran.

mazarbayejani@rihu.ac.ir

3. Ph.D. in Cultural Sociology, Department of Sociology, Research Institute of Hawzah and University, Qom, Iran.

elmvaakhlq@yahoo.com

Received: 2024/07/25; Accepted: 2024/10/03

Extended Abstract

Introduction: Spiritual needs are among the needs that have a special place in the spiritual health system of the family, particularly, the World Health Organization has recently considered the spiritual dimension alongside the physical, psychological, and social dimensions of health, which indicates the undeniable impact of spiritual needs on structuring the spiritual health. From the perspective of Islam, forming a family can provide a suitable space for meeting couples' spiritual needs. However, most couples are not aware of their spiritual needs, and as a result, they do not have the motivation and a purposeful plan to fulfill them. Some domestic studies confirm that failure to meet couples' spiritual needs creates a basis for harming their psychological security and the family moves away from its true function. Therefore, so far, no research has addressed the identification of spiritual needs and the mechanism of their impact on the spiritual health of the family and its stability. Quran-based spiritual health is a new approach in spiritual health studies that is based on the Quranic verses in the form of examples such as purification, good life, piety, and peace, and its scope includes the afterlife and the unseen and visible worlds, as well as the soul, reason, heart, and the secret of man. One of the requirements for realizing this approach is to pay attention to meeting couples' spiritual needs and to diagnose the obstacles to this. The purpose of this study is to examine the pathology of meeting couples' spiritual needs in the context of the Quran-based spiritual health approach.

Method: This study was applied in terms of purpose and was a combination of review and analytical research methods in terms of method, and library method was applied for data collection. Review research is a type of research whose goal is to independently and systematically study the research background to explore, describe, synthesize, explain, and/or criticize patterns, relationships, and trends visible in the body of knowledge that cannot be easily examined by

Research Institute of
Hawzah and University

Studies in Islam & Psychology

Journal homepage: <https://islamicpsy.rihu.ac.ir>

Original Article

primary research and sources. First, by reviewing the background of domestic studies conducted in this field, the factors affecting the provision of couples' spiritual needs were extracted and categorized, and in the next stage, the evidence and Quranic examples related to each of the factors were presented and analyzed.

Results: Reviewing the relevant background and the Quranic verses led to a triple classification of the factors affecting the provision of couples' spiritual needs that the failure to fulfill each of them can damage couples' spiritual health and cause instability in the family. These factors include: shortcomings in belief, shortcomings in the field of ethics and values, and shortcomings in the field of culture and social relations. The weakness of couples' insight leads to the failure to fulfill couples' belief need through the mechanism of influencing the three areas of perceived origin, belief in the afterlife, and weakness of the perception of oneself and others. The Holy Quran always tries to strengthen images of divine mercy, wisdom, and justice in the minds of humans. By forming this image in the mind, apprehension and worry are removed from humans, and humans are encouraged to work and strive more in life by being equipped with hope. Also, the Quranic verses can provide the basis for individual's spiritual balance and elevation by correcting certain beliefs about the meaning of death, life after death, and addressing human actions in another life.

In the realm of values, moral shortcomings, mutual faultfinding, ignorance of the right and spiritual assistance, and weakness of mental concepts about gender values are considered as obstacles to meeting couples' spiritual needs and, as a result, the spiritual health of the family. Weakness of comprehensive religious education (formal and informal), lack of dissemination of the culture of enjoining good and forbidding evil, weak social prestige, lack of regulation of the level of emotions and feelings within the family, and weak prayer-based spiritual communication are socio-cultural damages that cause spiritual conflicts among couples and disrupt or stop the fulfillment of couples' spiritual needs. The Holy Quran, by giving examples of man's arrogance over the earth, Satan's deception, and creating envy in the hearts of believers, emphasizes that the material blessings of the world are fleeting and mortal, and instead of focusing on insignificant worldly blessings and falling into the trap of unnecessary comparisons, couples should look to God's sustenance, which is much better and more lasting for man. Faultfinding, ingratitude, anger and wrath, pessimism, and slander are among the moral shortcomings that cause the spiritual needs of each other to not be met and, as a result, the instability of the family. By describing couples as clothing for each other, the teachings of the Holy Quran, while providing the basis for forgiveness and creating an intimate atmosphere, prevent many other moral harms in the home environment. Couples, by taking advantage of prayer-based spiritual communication, can participate in helping each other to spread the divine religion, and by wanting to have children, on the one hand, they spread the divine religion, and on the other hand, they improve their social status.

Conclusion: The theoretical findings of this study are consistent with some findings based on clinical trials after spiritual intervention. Recent researches in this field have confirmed the importance of teaching spirituality to couples and its positive effects on spiritual health and marital stability. These researches show that teaching spirituality and paying attention to spiritual needs in marital life not only affects the mental and spiritual health of couples, but also plays an effective role in stabilizing and strengthening the family foundation. These researches also indicate that paying attention to spirituality can be a major factor in reducing psychological problems such as anxiety and depression among couples. In particular, studies have shown that spiritual interventions and focusing on shared religious and spiritual values increase empathy, understanding, and mutual support among couples, which are important factors in the stability of the marital relationship. An important part of family stability depends on trying to prevent the recurrence of damages that disrupts the spiritual health of the family in the area of couples' spiritual needs. Given that prevention always precedes treatment, preventive and care programs for the spiritual health of the family should be pursued seriously years before the family formation; if the necessary preparations are provided for young people to form a family and then have children, without paying attention to the important issue of spirituality and spiritual empowerment, the human health system will be incomplete and the family's movement on the path of divine guidance will be disrupted.

Research Institute of
Hawzah and University

Studies in Islam & Psychology

Journal homepage: <https://islamicpsy.rihu.ac.ir>

Original Article

Conflicts of interest: The authors declare that they have no conflicts of interest related to the present study.

Keywords: Quran-Based Spiritual Health, Spirituality, Need, Spiritual Needs, Couples' Spiritual Need.

Cite this article: Masoud Azarbaijani & Hassan Roshan & Fatemeh Sadat Husseini. (2025), “The Pathology of Meeting Couples' Spiritual Needs within a Framework of Quran-Based Spiritual Health”, Studies in Islam and Psychology, 19(36): 33-54.

آسیب‌شناسی تأمین نیازهای معنوی همسران در چارچوب سلامت معنوی قرآن بنیاد

حسن روشن^۱، مسعود آذربایجانی^۲
فاطمه سادات حسینی^۳

۱. دکتری مدیریت دولتی، گروه مدیریت، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران (نویسنده مسئول).

elmvaamal@yahoo.com

۲. استاد، گروه روان‌شناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

mazarbajani@rihu.ac.ir

۳. دکتری جامعه‌شناسی، گروه جامعه‌شناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

elmvaakhlaq@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۰۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۲

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: نیازهای معنوی از جمله نیازهایی هستند که در منظومه سلامت معنوی خانواده جایگاه ویژه‌ای دارند، به‌ویژه آنکه به‌تازگی سازمان جهانی بهداشت، بُعد معنوی را در کنار ابعاد جسمی، روانی و اجتماعی سلامت قرار داده است که این امر نشان از تأثیر انکارناپذیر نیازهای معنوی در چارچوب بخشی به سلامت معنوی می‌باشد. تشکیل خانواده از دیدگاه اسلام می‌تواند فضای مناسبی را برای تأمین نیازهای معنوی همسران فراهم کند. با این وجود، بیشتر همسران نسبت به نیازهای معنوی خود آگاهی لازم نداشته، و در نتیجه انگیزه و برنامه‌ای هدفمند برای تحقق آنها را هم ندارند. برخی مطالعات داخلی ثابت می‌کنند عدم تأمین نیازهای معنوی همسران زمینه آسیب به امنیت روانی آنان را فراهم می‌کند و خانواده از کارکرد حقیقی خود دور می‌شود. با این وصف، تاکنون پژوهشی به شناسایی نیازهای معنوی و مکانیسم اثرگذاری آنها بر سلامت معنوی خانواده و ثبات آن نپرداخته است. سلامت معنوی قرآن بنیاد، رویکردی نوین در مطالعات سلامت معنوی است که با ابتناء بر آیات قرآن در قالب مصادیقی مانند تزکیه، حیات طیبه، تقوا و سلام تجلی یافته است و گستره آن تا عالم آخرت و عوالم غیب و شهود و نیز روح، عقل، قلب و سر انسان را دربرمی‌گیرد. یکی از الزامات تحقق این رویکرد، توجه به تأمین نیازهای معنوی همسران و آسیب‌شناسی موانع پیش روی آن است. هدف از این پژوهش، بررسی آسیب‌شناسانه تأمین نیازهای معنوی همسران در بستر رویکرد سلامت معنوی قرآن بنیاد است.

روش: پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش، ترکیبی از روش پژوهش مروری و تحلیلی و از جهت شیوه گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای صورت گرفت. پژوهش مروری نوعی از تحقیقات است که هدف آن، مطالعه مستقل و روشمند پیشینه پژوهش برای اکتشاف، توصیف، تلفیق، تبیین و یا نقد الگوها، روابط و روندهای قابل مشاهده در پیکره دانش می‌باشد که با انجام پژوهش‌ها و منابع مرتبه اول، به راحتی امکان بررسی آن وجود ندارد. ابتدا با مرور پیشینه پژوهش‌های داخلی انجام شده در این زمینه، عوامل مؤثر بر تأمین نیازهای معنوی همسران استخراج و دسته‌بندی شد و در مرحله بعد، شواهد و مصادیق قرآنی مرتبط با هر یک از عوامل، ارائه و آسیب‌شناسی شدند.

نتایج: بررسی پیشینه مرتبط و آیات قرآنی متناظر به دسته‌بندی سه‌گانه از عوامل مؤثر بر تأمین نیازهای معنوی همسران انجامید که عدم تأمین هر یک می‌تواند آسیبی در حوزه سلامت معنوی همسران به شمار رود و خانواده را دچار بی‌ثباتی کند. این عوامل عبارت‌اند از: کاستی‌های اعتقادی، کاستی‌های حوزه اخلاق و ارزش‌ها، و کاستی‌ها در زمینه فرهنگ و مناسبات اجتماعی. ضعف بینشی همسران از راه مکانیسم تأثیرگذاری بر سه حوزه

Research Institute of
Hawzah and University

مطالعات اسلام و روان شناسی

Journal homepage: <https://islamicpsy.rihu.ac.ir>

نوع مقاله: پژوهشی

مبدأ ادراک شده، معادباوری، و ضعف ادراک خود و دیگران به عدم تأمین نیاز اعتقادی همسران می‌انجامد. قرآن کریم همواره می‌کوشد تصاویری از رحمت، حکمت و عدالت الهی را در ذهن انسان‌ها تقویت کند. با شکل‌گیری این تصور در ذهن، دلهره و نگرانی از انسان زدوده می‌شود و انسان با مجهز شدن به امیدواری، به کار و کوشش بیشتر در زندگی تشویق می‌شود. همچنین آیات قرآن با اصلاح باورهای یقینی درباره معناداری مرگ، زندگی پس از مرگ و رسیدگی به اعمال انسان در حیاتی دیگر می‌توانند زمینه تعادل و اعتلای معنوی فرد را فراهم کنند.

در حوزه ارزش‌ها، کاستی‌های اخلاقی، عیب‌جویی متقابل، ناآگاهی از حق و یاری‌گری معنوی و ضعف پنداره‌های ذهنی از ارزش‌های جنسیتی به عنوان موانعی در برابر تحقق نیازهای معنوی همسران و در نتیجه سلامت معنوی خانواده دانسته می‌شوند. ضعف تربیت دینی فراگیر (رسمی و غیررسمی)، عدم اشاعه فرهنگ امر به معروف و نهی از منکر، ضعف حیثیت اجتماعی، عدم تنظیم سطح عواطف و احساسات درون خانوادگی و ضعف ارتباط معنوی نیایش‌محور، آسیب‌های اجتماعی فرهنگی هستند که موجب بروز کشمکش‌های معنوی در همسران می‌شوند و برآورده شدن نیازهای معنوی همسران را با اختلال یا توقف روبه‌رو می‌کنند. قرآن کریم با بیان نمونه‌هایی از استکبار انسان بر وی زمین و فریب شیطان و ایجاد حسد در دل مومنان، تأکید می‌کند نعمت‌های مادی دنیا زودگذر و فانی هستند و به جای تمرکز همسران بر مواهب ناچیز دنیوی و اقتادن در دام مقایسه‌های بی‌جا، باید به رزق خداوند چشم دوخت که برای انسان بسیار بهتر و پابنده‌تر است. عیب‌جویی، ناسپاسی، خشم و قهر، بدبینی و تهمت از جمله کاستی‌های اخلاقی هستند که موجب عدم تأمین نیازهای معنوی یکدیگر و در نتیجه بی‌ثباتی خانواده می‌شوند. معارف قرآن کریم با توصیف همسران به عنوان لباس برای یکدیگر، ضمن فراهم کردن زمینه برای بخشش و ایجاد فضای صمیمی، از بروز بسیاری آسیب‌های اخلاقی دیگر در محیط خانه جلوگیری می‌کنند. همسران با بهره‌گیری از ارتباط معنوی مبتنی بر نیایش و دعا، می‌توانند در یاری یکدیگر برای اشاعه دین الهی سهیم باشند و با رغبت به فرزندآوری، از یک سو دین الهی را گسترش دهند و از سویی دیگر حیثیت اجتماعی خویش را بهبود بخشند.

بحث و نتیجه‌گیری: یافته‌های نظری این پژوهش با برخی یافته‌های مبتنی بر کارآزمایی بالینی بعد از مداخله معنوی همسویی دارند. پژوهش‌های اخیر در این زمینه مؤید اهمیت آموزش معنویت به زوجین و اثرات مثبت آن بر سلامت معنوی و ثبات زندگی زناشویی بوده‌اند. این تحقیقات حاکی از آن هستند که آموزش معنویت و توجه به نیازهای معنوی در زندگی زناشویی نه تنها بر سلامت روانی و روحی زوجین تأثیرگذار است، بلکه نقش مؤثری در تثبیت و تقویت بنیاد خانواده نیز ایفا می‌کند. این تحقیقات همچنین نشان می‌دهند که توجه به معنویت می‌تواند از عوامل اصلی در کاهش مشکلات روان‌شناختی مانند اضطراب و افسردگی در زوجین باشد. به‌طور خاص، مطالعات نشان داده‌اند مداخلات معنوی و تمرکز بر ارزش‌های مشترک مذهبی و معنوی، باعث افزایش همدلی، درک و حمایت متقابل بین همسران می‌شود که از عوامل مهم در پایداری رابطه زناشویی هستند. بخش مهمی از ثبات خانواده منوط به تلاش برای جلوگیری از بازگشت آسیب‌هایی است که در حوزه نیازهای معنوی همسران، سلامت معنوی خانواده را با اختلال روبه‌رو می‌سازد. با توجه به اینکه پیشگیری همواره مقدم بر درمان است، برنامه‌های پیشگیرانه و مراقبتی سلامت معنوی خانواده باید از سال‌ها قبل از تشکیل خانواده با جدیت پیگیری شوند؛ چنانچه آمادگی‌های لازم در جوانان برای تشکیل خانواده و سپس فرزندآوری تأمین شود، اما از مسئله مهم معنویت و توانمندی معنوی غفلت شود، منظومه سلامت انسان، ناقص و حرکت خانواده در مسیر هدایت الهی با اختلال روبه‌رو خواهد شد.

تعارض منافع: نویسندگان اعلام می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منافی مرتبط با تحقیق حاضر ندارند.

واژگان کلیدی: سلامت معنوی قرآن‌بنیاد، معنویت، نیاز، نیازهای معنوی، نیاز معنوی همسران.

استناد: حسن روشن، مسعود آذربایجانی، فاطمه سادات حسینی (۱۴۰۴)، «آسیب‌شناسی تأمین نیازهای معنوی همسران در چارچوب سلامت معنوی

قرآن‌بنیاد»، *مجله مطالعات اسلام و روانشناسی*، ۱۹(۳۶): ۳۳-۵۴.

۱. مقدمه

خانواده در قرن گذشته، شاهد تحولات گسترده‌ای بوده است. به موازات این تحولات، نیازهای زوجین نیز دستخوش تحول شده است؛ به گونه‌ای که امروزه باید از نقش مجموعه‌ای از نیازها در ثبات یا بی‌ثباتی خانواده‌ها نام برد. نیازهای معنوی از آن دست نیازهایی هستند که در منظومه سلامت معنوی خانواده جایگاه ویژه‌ای دارند، به ویژه آنکه به تازگی سازمان جهانی بهداشت بُعد معنوی را در کنار ابعاد جسمی، روانی و اجتماعی سلامت قرار داده است که این امر نشان از تأثیر انکارناپذیر نیازهای معنوی در چارچوب بخشی به سلامت معنوی می‌باشد.

ازدواج و تشکیل خانواده از دیدگاه اسلام می‌تواند فضای مناسبی را برای تأمین نیازهای انسان به ویژه نیازهای جنسی، عاطفی و معنوی در راستای غایت بندگی خداوند فراهم کند. با وجود این اهمیت و توجه، بیشتر همسران نسبت به نیازهای معنوی‌شان خودآگاهی لازم نداشته، و در نتیجه انگیزه و برنامه‌ای هدفمند برای تحقق آنها را هم ندارند. برخی مطالعات داخلی ثابت می‌کند عدم تأمین نیازهای معنوی همسران زمینه آسیب به امنیت روانی آنان را فراهم می‌کند و خانواده از کارکرد حقیقی خود (تسکین و آرامش) دور می‌شود (بستان، ۱۳۹۲، ص ۱۱۹-۱۲۰). آسیب دیگر آن است که احتمال حمایت معنوی همسران از یکدیگر کاهش می‌یابد (همان، ص ۱۹۴-۱۹۵). با این وصف، تاکنون پژوهشی به شناسایی نیازهای معنوی و تحلیل مکانیسم اثرگذاری آنها بر سلامت معنوی خانواده و ثبات آن نپرداخته است. این مقاله با رویکرد مروری - تحلیلی و بهره‌گیری از آموزه‌های قرآنی به بررسی آسیب‌شناسانه نقش نیازهای معنوی همسران در ثبات خانواده می‌پردازد. پرسش اصلی این است که انواع نیازهای معنوی همسران با رویکرد دینی کدام‌اند و با چه مکانیسمی، عدم تأمین آنها موجب وارد شدن آسیب به خانواده و بی‌ثباتی آن می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

نیازهای معنوی همسران به عنوان یک متغیر مستقل در پژوهش‌های داخلی در سال‌های اخیر مطرح نشده است، ولی به طور غیرمستقیم مصادیق آن مانند پایبندی به مذهب، استقلال‌خواهی زنان، کاستی‌های اخلاقی همسران، ناآگاهی از حقوق دینی یکدیگر از جمله عوامل فروپاشی خانواده‌ها و طلاق بوده است. زندگی خانواده‌ها و زوجها با ارزش‌های معنوی و دینی آنها شکل می‌گیرد که این امر آثاری بر سطوح رفتاری و عاطفی دارد. نظام خانواده متأثر از معنویت و دین است؛ البته دین در روابط خصوصی خانواده نقش دارد، ولی ممکن است سبب بروز تعارض در روابط شود (سالاری‌فر، ۱۳۹۶).

در برخی پژوهش‌های داخلی و خارجی، تأثیر ویژگی‌های معنوی همسران بر تأمین نیازهای معنوی یکدیگر و در نتیجه ثبات خانواده ثابت شده است. پژوهش‌ها در خانواده نشان داده‌اند که اعمال و باورهای دینی به عنوان یکی از نیازهای معنوی همسران، کارکرد سالم خانواده را تقویت می‌کند. یک نظام ارزش‌ها و باورهای مشترک که از حدود تجارب و دانش اعضای خانواده فراتر می‌باشد، پذیرش بهتر خطرها و فقدان‌های اجتناب‌ناپذیر را در زندگی و روابط زوجی مقدور می‌سازد (همان).

پژوهش‌های داخلی و خارجی مؤید این ادعا هستند؛ برای مثال مطالعه گال نشان می‌دهد که اعتقاد به خدا می‌تواند به عنوان یک منبع پناهندگی و با فراهم‌سازی امنیت و راحتی افراد به آنها کمک کند. زوجها بیان می‌دارند که وقتی خدا را در زندگی خود مدنظر قرار دهند، تعهد زناشویی قوی‌تری دارند (محمودی و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۲۱).

در پژوهش‌های داخلی رستگار خالد و همکاران (۱۳۹۳) به این نتیجه رسیدند که از لحاظ بعد اعتقادی، رابطه معناداری نگرش به ازدواج و خانواده وجود دارد؛ به گونه‌ای که با افزایش ابعاد اعتقادی دینداری زوجین، میزان نگرش مثبت به ازدواج و خانواده نیز افزایش می‌یابد. در پژوهش دیگر که بابایی و همکاران (۱۳۹۴) انجام دادند، بین بعد باورها و اعتقادات مذهبی و انسجام خانوادگی در میان زوجین همدانی رابطه معنادار دیده شد.

۳. مفهوم‌شناسی

۳-۱. معنویت

واژه معنویت در زبان فارسی، مصدر جعلی «معنوی» و به معنای حقیقی، اصیل، ذاتی، باطنی و روحانی است که نقطه مقابل مادی، صوری و ظاهری قرار می‌گیرد (دهخدا، ۱۳۷۷). این واژه در زبان انگلیسی معادل spirituality است که از واژه spirit به معنای «روح» گرفته شده، و بخش غیرفیزیکی شخص می‌باشد که هسته هویت وی را می‌سازد (وندن باس، ۲۰۱۵). معنویت به کیفیت و وضعیتی مربوط به روح یا ذهن انسان (کلوگر، ۲۰۰۴). سروکار داشتن با خدا، تجربه‌های مذهبی و حقیقت یا حالتی از وجود یا بودن مجرد تعریف شده است (جان‌بزرگی، ۱۴۰۱، ص ۱۱). برخی معنویت را معنای زندگی، آرامش ذهنی و رابطه با یک وجود متعالی دانسته‌اند و فرد معنوی از دیدگاه آنها کسی است که در جستجوی معنا و هدف زندگی خویش است. رویکردهای جدید، معنویت را مجموعه‌ای از توانایی‌های مربوط به هم و کیفیت روانی می‌دانند که در انسان ایجاد انگیزه و معنا می‌کند (مرزبند و زکوی، ۱۳۹۱). در قرآن کریم و روایات، واژه معنویت به این شکل نیامده و همین امر موجب برداشت متفاوت از این واژه و ارائه تعاریف متنوع از آن شده است؛ برای نمونه سعیدی (۱۳۹۹) در پژوهشی درباره نظریه معنویت در قرآن، آیاتی را بیان می‌کند که بر مطلوبیت نوعی جستجوی الهی و تلاش در زندگی، کوشش برای تقرب به خدا و کسب خشنودی الهی دلالت دارند. او معنویت را فرایند نسبتاً پایدار جستجوی امر قدسی در زندگی می‌داند و اعتقاد دارد معنویت از مراحل والای هدایت الهی به سوی تکامل انسانی و شایستگی مقام قرب است (همان، ص ۹۸-۹۹).

در تعریفی دیگر، معنویت «مجموعه‌ای از حالت‌هاست که در چارچوب برنامه دین اسلام در ارتباط با خدا به صورت‌های مختلف بر روان انسان عارض می‌شود». انسان معنوی یا روحانی، یعنی کسی که درگیر امور غیرمادی است و به واقعیتی فراتر از ماده می‌پردازد و خود را به خود خدا منتسب می‌کند (نارویی نصرتی، ۱۳۸۴).

۳-۲. نیازهای معنوی

در نگاه غیردینی، نیازهای معنوی به نیازها و انتظاراتی گفته می‌شود که به زندگی انسان معنا، هدف و ارزش می‌دهند؛ چنین نیازهایی می‌توانند به طور خاص مذهبی باشد، اما حتی افرادی که ایمان مذهبی ندارند یا اعضای یک دین سازمان یافته نیستند، دارای سیستم اعتقادی هستند که به زندگی آنها معنا و هدف می‌بخشد (مورای و همکاران، ۲۰۰۴). این نیازها در صورت فعال شدن بعد معنوی احساس و ادراک شده، انگیزه رفتارهای انسانی می‌شوند؛ از جمله نیازهای معنوی می‌توان به نیاز به پرستش، نیاز به وحدت و یگانگی، تقدس و پاکی، بقای روحانی فردی، نیاز به فراروی و... اشاره کرد که موجب تحول عمودی انسان می‌شوند و با باطن و کل وجود انسان سروکار دارند. این نیازها در ازدواج، تعالی خواهی انسان را پوشش می‌دهند (جان‌بزرگی، پسندیده و آذربایجانی، ۱۴۰۲، ص ۲۲۴).

در نگاه دینی، نیازهای معنوی همسران از آیات و روایات قابل برداشت هستند و به طور کلی به دو دسته نیازهای دینی و دنیوی تقسیم می‌شوند؛ در دسته نیازهای دینی می‌توان به فطری بودن خداجویی و نیاز به شناخت و پرستش خداوند (روم، ۳۰) و ارتباط با اولیای الهی (نساء، ۵۹) اشاره کرد و در دسته نیازهای دنیایی می‌توان نیاز به عدالت خواهی (نساء، ۵۸)، نیاز به احترام (حجرات، ۱۱)، آبرو و حیثیت اجتماعی (نور، ۱۹؛ اسراء، ۳۶) را برشمرد. نیاز به خودشکوفایی و تحقق بخشی به استعدادها را هم می‌توان از جنبه‌ای در میان نیازهای معنوی قرار داد (بستان، ۱۳۹۲، ص ۱۹۴).

۳-۳. سلامت معنوی قرآن بنیاد

به دنبال پیشنهاد سازمان جهانی بهداشت (WHO) برای گنجانیدن بعد معنوی در تعریف سلامت در سال ۱۹۹۸ (پاچ، ۲۰۰۸)، تاکنون تعاریف فراوانی از سلامت معنوی بیان شده است؛ برخی سلامت معنوی را حسی از ارتباط داشتن با دیگران، داشتن معنا و هدف در زندگی و داشتن اعتقاد و ارتباط با یک قدرت متعالی تعریف می‌کنند. فراتحلیل مطالعات هاکز در سال ۱۹۹۵ درباره سلامت معنوی به این نتیجه می‌رسد که سلامت معنوی بر معنا یا هدف از طریق ارتباط تأکید دارد (هاگز و همکاران، ۱۹۹۵، ص ۳۷۱). ارتباط، کلمه کلیدی در تعریف

اوست که توسط نویسندگان دیگر نیز مورد تایید واقع شده است (بلینگهام و همکاران، ۱۹۸۹). برخی دیگر آن را حالت پویایی از بودن میدانند که در کیفیت روابط فرد با چهار حیطه بهزیستی معنوی یعنی در ارتباط با خود در بعد فردی، ارتباط با دیگران در بعد اجتماعی، ارتباط با خدا در بعد تعالی و ارتباط با طبیعت در بعد طبیعی یا محیطی تجلی مییابد (فیشر، ۲۰۱۱) یا درکی متعادل و متوازن از ارتباط با دیگران، طبیعت و قدرت متعالی (اوزاکی، ۲۰۰۹، ص ۱۷۳). ریلی و همکاران (۱۹۹۸، ص ۲۵۸-۲۶۴) سلامت معنوی را حاصل برآورده شدن نیاز به هدف، معنا، عشق و بخشش دانسته‌اند. سلامت معنوی در اندیشه اسلام و اندیشمندان مسلمان، برآمده از آیات و روایات شامل سه بعد شناخت، عواطف و کنش است. بعد شناختی مربوط به برخورداری از شناخت یا معرفت ویژه نسبت به خداوند، انسان، خلقت و پذیرش تقدیر و قوانین الهی و نخستین گام در حرکت به سوی خداوند است. بعد عواطف شامل احساس آرامش، نشاط، امید و محبت‌ورزی نسبت به خدا و انبیا و اولیای الهی است. در بعد کنشی، سلامت معنوی به آشکارسازی عملی عقاید معنوی درونی فرد در جهان خارج اشاره دارد (سالاری‌فر و همکاران، ۱۳۹۸).

سلامت معنوی قرآن بنیاد، نگرشی بر سلامت معنوی برگرفته از آیات قرآن کریم است که در قالب مصادیقی مانند تزکیه (شمس، ۹-۱۰؛ اعلی، ۱۴؛ فاطر، ۱۸)، حیات طیبه (نحل، ۹۷)، تقوا (مثلاً شمس، ۸؛ طلاق، ص ۲-۴) و سلام (قلب سلیم) (شعراء، ۸۹؛ صافات، ۸۴) تجلی یافته است (آذربایجانی، ۱۴۰۲، ص ۱۵۲). سلامت معنوی قرآن بنیاد محدود به دنیا و عالم ماده نمی‌شود، بلکه گستره آن تا عالم آخرت و عوالم غیب و شهود و نیز روح، عقل، قلب و سرّ انسان را دربرمی‌گیرد (رک: شعراء، ۸۹). تزکیه، موانع، آفات و آسیب‌های سلامت معنوی را رفع یا پیشگیری می‌کند. حیات طیبه ناظر به پالودگی و پاکسازی محیط، اقتضانات و سبک زندگی مناسب و مطلوب و آماده‌سازی ظرفیت‌های لازم برای سلامت معنوی است. تقوا دلالت بر نیروی محافظت و نگهداری از دستاوردها و ظرفیت‌های سلامت معنوی دارد. کانون سلامت معنوی قرآن بنیاد و جامع‌ترین و غنی‌ترین مفهوم برای نیل به مراتب سلامت معنوی، واژه قرآنی «سلام» است که در ارتباط مستقیم و بی‌واسطه با خداوند و با توجه به غایت و مقصد بهشت شکل می‌گیرد و تحقق کامل آن در باطن انسان نیز با استمداد از کلمه عبور شب قدر ممکن می‌شود (آذربایجانی، ۱۴۰۲، ص ۱۶۶-۱۷۳).

۴. روش

پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش، ترکیبی از روش پژوهش مروری و تحلیلی و از جهت شیوه گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای صورت گرفت. پژوهش مروری نوعی از تحقیقات است که هدف آن، مطالعه مستقل و روشمند پیشینه پژوهش برای اکتشاف، توصیف، تلفیق، تبیین و یا نقد الگوها، روابط و روندهای قابل مشاهده در پیکره دانش می‌باشد که با انجام پژوهش‌ها و منابع مرتبه اول، به راحتی امکان بررسی آن وجود ندارد (شهسواری و علم الهدی، ۱۳۹۸). ابتدا با مرور پیشینه پژوهش‌های داخلی انجام شده در این زمینه، عوامل مؤثر بر تأمین نیازهای معنوی همسران استخراج و دسته‌بندی شد و در مرحله بعد، شواهد و مصادیق قرآنی مرتبط با هر یک از عوامل، ارائه و آسیب‌شناسی شدند.

۵. یافته‌ها و بحث

بررسی پیشینه مرتبط و آیات قرآنی متناظر به دسته‌بندی سه گانه از عوامل مؤثر بر تأمین نیازهای معنوی همسران انجامید که عدم تأمین هر یک می‌تواند آسیبی در حوزه سلامت معنوی همسران به شمار رود و خانواده را دچار بی‌ثباتی کند. گفتنی است عوامل دیگری نیز وجود دارد که از حوصله این نوشتار خارج‌اند و این نوشتار تنها به برخی از مهم‌ترین عوامل می‌پردازد؛ این عوامل عبارت‌اند از: عوامل اعتقادی، اخلاق و ارزش‌ها، و فرهنگ و مناسبات اجتماعی.

۵-۱. عوامل اعتقادی (بینش و باور)

در یک معنا، اعتقاد عبارت است از رویکرد قلبی و عقد قلبی نسبت به یک مضمون ادراکی (اعم از اخباری یا انشائی) که عمل خاص خود

را به دنبال دارد (امید، ۱۳۷۳). علامه طباطبایی در بحث تلازم اعتقاد و عمل می‌فرماید: «... اعتقاد آدمی را وادار می‌کند که آن معلوم نظری را پیروی نموده، عملاً هم به آن ملتزم شود. پس اعتقاد، علم عملی است...» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، ص ۷). عوامل اعتقادی شامل بینش‌ها و باورهاست. اعتقادات و باورهای فرد، عنصر شناختی نگرش او را تشکیل می‌دهند که با قرار گرفتن در کنار دو عنصر دیگر، یعنی عنصر احساسی و تمایل به عمل، نظام نگرشی فرد سامان‌دهی می‌شود (ر.ک: کریمی، ۱۳۷۳، ص ۲۹۵). باورها و بینش‌های فرد با عنوان کلی «نظام ادراکی انسان» قرار می‌گیرند که مهم‌ترین حوزه عملیاتی برای مداخله و درمان روان‌شناختی به شمار می‌رود. نقشه روان‌شناختی زندگی تحت تأثیر فضای ادراکی چهارگانه خود است که عبارت است از: خود ادراک شده، هستی ادراک شده، مبدأ ادراک شده و غایت ادراک شده. شناخت انسان نسبت به خود، به شناخت انسان نسبت به دنیا و دیگران، آگاهی نسبت به مبدأ وجود و درنهایت غایت وجود می‌انجامد. شکل ۱، این حوزه‌های ادراکی را نشان می‌دهد.

شکل ۱: حوزه‌های نظام ادراکی انسان (برگرفته از جان بزرگی، ۱۴۰۱، ص ۹۴)

در این نوشتار، حوزه‌های ادراکی ناظر به نیازهای معنوی همسران بررسی و آسیب‌های آنها مطرح می‌شوند.

۵-۱- آسیب‌پذیری در حوزه مبدأ ادراک شده

یکی از مهم‌ترین جنبه‌های نظام باورهای فرد، ادراک او از خداوند به عنوان یک حقیقت و مبدأ عالم است. از این مسئله با عنوان خداپنداره یا شناخت و تصور ذهنی از خداوند (خداپنداره‌ها) یاد می‌شود (علیان‌سب، ۱۳۹۰). خداوند در قرآن کریم، خود را نزدیک‌ترین فرد به خویش (انفال، ۲۴) و انسان را مخلوق مستقیم خود معرفی کرده است (ر.ک: ص، ۷۱)، خداشناسی انسان، فطری و سرشتی است (ر.ک: روم، ۳۰)، انسان تحت ربوبیت (ر.ک: انعام، ۱۶۴) و ولایت خداوند است (ر.ک: بقره، ۲۵۷) و کارهای خداوند در رابطه با انسان، حکیمانه و خردمندانه است (ر.ک: هود، ۶)؛ بنابراین اصلاح خداپنداره‌های نادرست و خارج از این اصول و تبدیل آنها به خداپنداشت، نخستین گام عملی در راستای سلامت معنوی به شمار می‌رود.

یکی از آسیب‌های معنوی که می‌تواند ناظر به همسران باشد و در حوزه اعتقادات آنها عمل می‌کند، شکل‌گیری بازخورد غیرتوحیدی به دلیل باورهای ساختگی و خداپنداره‌هایی است که از گذشته در بستر خانواده در فرد شکل گرفته‌اند. ایمان به خداوند به عنوان مبدأ هستی و یگانه حامی، مالک و هدایت‌گر مطلق؛ چنانچه دچار خدشه، ابهام، انکار یا تحریف شود و حس ره‌اشدگی و بی‌پناهی از سوی خداوند را در انسان ایجاد کند، عملاً کارکرد معنوی را در انسان مخدوش می‌کند (جان‌بزرگی، پسندیده و آذربایجانی، ۱۴۰۲، ص ۱۹۹-۲۰۰). پنداره‌های نادرست از خدا می‌توانند آسیب‌های جدی به روابط زناشویی وارد کنند. این تصورات نادرست از خداوند، مانند تصور او به عنوان یک قاضی سخت‌گیر یا یک موجود دور و دست‌نیافتنی، ممکن است به بروز رفتارهای منفی در روابط زناشویی بینجامد؛ مثلاً، اگر یکی از همسران خداوند را به عنوان موجودی سخت‌گیر و مجازات‌کننده ببیند، این دیدگاه می‌تواند به کنترل‌گری یا قضاوت بیش از حد نسبت به همسر دیگر بینجامد و همچنین، اگر خداوند به عنوان موجودی دور و بی‌توجه تصور شود، ممکن است ارتباط عاطفی همسران ضعیف شود و احساس تنهایی و ناامنی در ازدواج شکل گیرد. نمونه دیگر آن است که اگر فردی خدا را به عنوان موجودی تصور کند که فقط

در زمان‌های خاص (مانند سختی‌ها) با او تعامل دارد، شاید در دوران خوشی و رفاه کمتر احساس نیاز به معنویت و ارتباط معنوی داشته باشد. این موضوع می‌تواند موجب شود که همسران در لحظات بحرانی نتوانند حمایت معنوی کافی از یکدیگر دریافت کنند و این به کاهش اعتماد و همراهی در رابطه بینجامد.

پارگامنت (۱۴۰۰، ص ۴۱۴-۴۲۵) این مسئله را با تفصیل بیشتری ذیل مفهوم «خدایان کوچک» بررسی کرده است؛ به نظر وی در برخی موارد خدایان کاذبی که فرد ایجاد کرده است، سخت‌گیر و ناتوان در رحمت‌گری هستند یا نمی‌توانند با درد و رنج انطباق یابند یا آنقدر دور از دسترس‌اند که در دوران نیاز شدید، فرد را به حال خود رها می‌کنند. این خدایان تنها احساس گناه، سردرگمی، بیگانگی، خشم و ضدیت را در فرد تشدید می‌کنند که از مشکلات معنوی به شمار می‌روند. مطالعات نشان می‌دهد اعتقاد به خدای حامی با سطوح پایین‌تر ناراحتی در فرد مرتبط است (پارگامنت و همکاران، ۱۹۸۸؛ فیلیپس و همکاران، ۲۰۰۴). در مقابل، محققان دیگر کشف کردند که باورهای مربوط به مجازات از سوی خدا یا شیطان تحت کنترل با پریشانی بیشتر در افراد ارتباط مستقیم دارد (مک کانل و همکاران، ۲۰۰۶؛ پارگامنت و همکاران، ۱۹۹۸). قرآن کریم با نشان دادن تصویری روشن و در دسترس از خدای یگانه به عنوان مبدأ هستی، تأکید زیادی بر معرفی درست صفات و ویژگی‌های الهی دارد. قرآن از خداوند به عنوان موجودی مهربان، بخشنده، دانا و قدرتمند یاد می‌کند و همواره می‌کوشد تصاویری از رحمت، حکمت و عدالت او را در ذهن انسان‌ها تقویت کند. با شکل‌گیری این تصور در ذهن، دلهره و نگرانی از انسان زدوده می‌شود و انسان با مجهز شدن به امیدواری، به کار و کوشش بیشتر در زندگی تشویق می‌شود. شاهد بر این ادعاها آیات و روایات عامی است که از وجود خداوند به عنوان نیرویی دلگرم‌کننده و پشتیبان قوی در سختی‌ها خبر می‌دهد؛ برای نمونه خداوند می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ؛ آنان که گفتند: محققاً پروردگار ما خدای یکتاست و بر این ایمان پایدار ماندند، فرشتگان رحمت بر آنها نازل شوند (و مژده دهند) که دیگر هیچ ترسی (از وقایع آینده) و حزن و اندوهی (از گذشته خود) نداشته باشید و شما را به همان بهشتی بشارت باد که (انبیا) وعده دادند» (فصلت، ۳۰).

باور یقینی به خداوند در بسیاری از توصیفات مشترکش، روح انعطاف‌پذیری را در خانواده‌ها تغذیه می‌کند (اندرسون، ۲۰۰۹؛ به نقل از سالاری فر، ۱۳۹۶). البته به شرطی که این باور به درستی از والدین به فرد منتقل شده باشد و خداپنداره‌ای منفی در ذهن انسان تثبیت نشده باشد. گزاره‌های عام دینی نیز که ناظر به تلازم باور یقینی یا ایمان به خداوند و همراهی آن با عمل و تأثیر آن در جلب محبت اطرافیان را نشان می‌دهند، می‌توانند شاهی بر این مدعا باشند؛ برای مثال خداوند می‌فرماید: «آن کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام می‌دهند، خداوند رحمان در دل‌ها محبتی نسبت به آنان قرار می‌دهد» (مریم، ۹۶). در روایات آمده است که ایمان فرد موجب افزایش محبت میان او و همسرش می‌شود. امام جعفر صادق علیه السلام می‌فرماید: «ما اظن رجلاً يزاد في الايمان خيراً الا ازداد حباً للنساء؛ گمان نمی‌کنم مردی ایمانش افزایش یابد مگر آنکه محبت او نسبت به جنس زن افزون‌تر شود» (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص ۹ و ۱۰). البته در این روایت مراد از محبت به زنان، محبت مشروع و در چارچوب ضوابط دینی است.

۵-۱-۲. آسیب‌پذیری در ناحیه معاد ادراک شده

پس از اصلاح باورهای یقینی درباره خداوند، خود و دیگران، نوبت به اصلاح باورها در ناحیه معاد ادراک شده فرا می‌رسد که در درمان‌های معنوی با عنوان «غایت ادراک شده» از آن یاد می‌شود (جان‌بزرگی، ۱۴۰۱، ص ۹۴). معاد ادراک شده، غایت ادراک شده وجودی انسان می‌باشد که در زندگی پس از مرگ متجلی شده است. اصلاح باورهای یقینی درباره معناداری مرگ، زندگی پس از مرگ و رسیدگی به اعمال انسان در حیاتی دیگر می‌تواند زمینه تعادل و اعتدالی معنوی فرد را فراهم کند.

خداوند در قرآن کریم، غایت و معاد حقیقی انسان معرفی شده است؛ برای مثال در آیاتی خداوند می‌فرماید: «ما از آن خداییم و به سوی او باز می‌گردیم» (بقره، ۱۵۶). همچنین در آیه ۸ سوره زمر، ملاقات نهایی انسان با خداوند پس از مرگ بیان می‌شود: «ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ؛ سپس به سوی پروردگارتان بازگردانده می‌شوید». در آیه ۶ سوره انشقاق، این مطلب با صراحت بیشتری بیان می‌شود: «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ؛ ای انسان! تو با تلاش و سختی به سوی پروردگارت پیش می‌روی و او را ملاقات خواهی کرد».

چنانچه سایر باورها و ادراکات انسان در این مسیر نباشند، آفات معنوی برای انسان به همراه می‌آورند. هرگونه عاملی که آینده انسان را تهدید و یا هدف واقع‌گرایانه انسان را تحریف کند، دیر یا زود موجب بروز تجربه هیجانی منفی در انسان می‌شود؛ همچنین بر شناخت، نگرش، بینش، احساسات و عواطف و رفتار نیز تأثیرگذار است. هدف حقیقی و ارزشمند قرآنی که مطلوب انسان است، تقرب به خداوند است. انتخاب اهداف غیرارزشمند، ناسالم، تزئین شده یا تحریف شده، آرزوهای درازمدت و دست‌نیافتنی از جمله آسیب‌های معنوی هستند که حوزه معاد ادراک شده فرد را دچار مشکل می‌کنند و به جای کمک کردن به تحمل سختی‌ها و مصائب دنیوی به آسیب روانی خودفراموشی (از خودبیگانگی) می‌انجامند (جان‌بزرگی، پسندیده و آذربایجانی، ۱۴۰۱، ص ۲۰۴-۲۰۵). ترس از مرگ نیز در همین حوزه قرار دارد و سلامت معنوی انسان را به خطر می‌اندازد.

باور به دنیایی دیگر که ابدی است و این دنیا صرفاً پلی برای رسیدن به آن دنیاست، آثار تربیت سازنده‌ای به همراه دارد که این آثار در ارتباط بین زوجین نیز کارکرد دارند. اعتقاد به تکامل هستی و معاد سبب می‌شود تا فرد حتی در شرایط ناگزیر از رنج، قدرت انطباق و مهارت برقراری رابطه سالم و مسالمت‌آمیز با همسر داشته، بتواند با ایجاد احساس ارزشمندی در او، سازگاری زناشویی را تحقق بخشد (موسایی پور، ۱۳۹۸)؛ همچنین یکی از مؤلفه‌های حیطه‌شناختی خودمهارگری، ایمان به آخرت است که نقش مهمی در سازگاری زوجین ایفا می‌کند (مهدوی اصل و قربانی، ۱۴۰۲).

باور به معاد در ایجاد انگیزه برای عمل صالح نقش ایفا می‌کند. یکی از اعمال صالح در زندگی زناشویی، خدمت مرد به خانواده است. پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: «لَا يَجِدُ الْعِيَالُ إِلَّا صِدِّيقًا أَوْ شَهِيدًا أَوْ رَجُلًا يُرِيدُ اللَّهُ بِهِ خَيْرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ؛ به زن خود خدمت نکند، مگر صدیق، یا شهید یا مردی که خداوند خیر دنیا و آخرت او را بخواهد» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱۰۴، ص ۱۳۲).

قرآن کریم یاد مرگ را اصلاح‌گر انسان و تربیت‌کننده روح بشر می‌خواند و می‌فرماید: «و با آنچه خدایت داده سرای آخرت را بجوی و سهم خود را از دنیا فراموش مکن و همچنان که خدا به تو نیکی کرده، نیکی کن و در زمین فساد مجوی که خدا فسادگران را دوست نمی‌دارد» (قصص، ۱۷). یکی از مصادیق نیکی در ارتباط با همسران است که در قرآن کریم از آن به «معاشرت به معروف» تعبیر شده و مردان را به آن امر کرده است (نساء، ۱۹). علامه طباطبایی معاشرت به معروف را رفتار نیک شناخته شده و متداول می‌داند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۴۴۰). حتی تصریح شده است که اگر احیاناً مردی از همسرش خوشش نمی‌آید، حق ندارد حسن معاشرت را زیر پا بگذارد، شاید همین زن برای شما خیر فراوان داشته باشد. از جمله مصادیق قرآنی معاشرت معروف در زندگی زناشویی می‌توان به پرداخت نفقه به همسر اشاره کرد؛ همچنین مصادیق اخلاقی فراوانی برای معاشرت به معروف از روایات اسلامی به دست می‌آید، همانند حسن خلق، مدارا کردن، عفو و بخشش، سعه صدر و امانت‌داری.

اثر سازنده دیگری که فرد معتقد به معاد در زندگی خویش احساس می‌کند، قدرت مقابله با شهوات و غرایز است. دنیاپرستی در قالب حب شهوت و ثروت و جاه، راحت‌طلبی، حب ریاست و... در گزاره‌های دینی به شدت مذموم شمرده شده است. خداوند زندگی دنیا را چیزی جز لهو و لعب نمی‌داند (عنکبوت، ۶۴). در آیات دیگری زندگی دنیا بازیچه و مایه «فریب و غرور» شمرده شده است (حدید، ۲۰). در جای دیگر می‌فرماید: «فَلَا تَغْرَنَكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغْرَنَكُمُ بِاللَّهِ الْغُرُورُ؛ پس مبادا زندگی دنیا شما را بفریبد و مبادا شیطان فریبکار شما را به (کرم) خدا مغرور سازد و فریب دهد» (فاطر، ۵). این تعبیرات نشان می‌دهد که زرق و برق دنیای فریبنده، یکی از موانع مهم بر سر راه تکامل معنوی انسان است که تا این مانع را پشت سر نهد، راه به جایی نمی‌برد؛ با وجود این در حوزه خانواده باید این طور تبیین شوند که برخی مصادیق حلال و مشروع حب دنیا همانند محبت به همسر و لذت‌جویی حلال شامل این گزاره نمی‌شوند و لازم است بین دنیای مذموم و ممدوح تفکیک ایجاد شود (بستان، ۱۳۹۲، ص ۱۳۰). از آیات قرآن کریم دو معیار را می‌توان برای تفکیک دنیای ممدوح و مذموم برداشت کرد: نیت و تعادل. اگر نیت و هدف از محبت به همسر و لذت‌جویی حلال در ارتباط زناشویی، بالا رفتن ایمان انسان باشد، ممدوح شمرده می‌شود. امام صادق (ع) در این باره می‌فرماید: «الْعَبْدُ كُلَّمَا ارْتَدَادَ لِلنِّسَاءِ حُبًّا ارْتَدَادَ فِي الْإِيمَانِ فَضْلًا؛ هر چه محبت مرد بر زن بیشتر گردد، بر فضیلت ایمانش افزوده می‌شود» (کلینی، ۱۳۹۰، ج ۳، ص ۲۵۱).

قرآن کریم تأکید دارد که انسان از نعمت‌های حلال دنیا بهره‌بردار، اما به شرطی که تعادل رعایت شود و این امور موجب نگردد انسان از وظایف دینی و ارتباط با خدا غافل شود (قصص، ۷۷). عکس این قضیه نیز صادق است. در کلام حضرت علی (علیه السلام) آمده است که مؤمن ساعات شبانه‌روز خود را به سه بخش تقسیم می‌کند: قسمتی را صرف مناجات با پروردگارش می‌کند و قسمت دیگری را برای ترمیم معاش و کسب و کار زندگی قرار می‌دهد و قسمت سوم را برای بهره‌گیری از لذات حلال و دل‌پسند می‌گذارد و سزاوار نیست که انسان عاقل حرکتش جز در سه چیز باشد: مرمت معاش، گامی در راه معاد و لذت در غیر حرام (نهج‌البلاغه، حکمت ۳۹۰).

در روایتی دیگر ایشان می‌فرماید: «بیشترین وقت زندگی را به زن و فرزند اختصاص مده؛ زیرا اگر زن و فرزند از دوستان خدا باشند، خدا آنها را رها نخواهد کرد و اگر دشمن خدا باشند؛ چرا غم دشمن خدا را می‌خوری» (نهج‌البلاغه، حکمت ۳۵۲).

۵-۱-۳. ضعف در ادراک خود و ادراک دیگران

در بخش ادراک خود، وجود فاصله بین خودپنداره (self-image) و خودپنداشت (self-concept)، زمینه دیگری برای آسیب روانی معنوی است. پنداره، تصور ساختگی و غیرواقعی یک موجود و پنداشت، مفهوم واقعی و تجربه شده یک موجود است. خودپنداشت، تصویر و مفهوم واقعی انسان از خود است (جان بزرگی، ۱۴۰۱)؛ حال آنکه خودپنداره، تصویری است که بیشتر فرد از قضاوت مداوم و تکراری دیگران درباره خود دریافت می‌کند و به مرور آنها را باور می‌کند و تصویری غیرمنجسم با خود واقعی فرد در او ایجاد می‌شود (توپچی، روشن و جان بزرگی، ۱۴۰۲، ص ۸-۹).

استانداردهای سخت‌گیرانه و دل‌بخوایی و تشریفات و محدودیت‌های افراطی زمینه آسیب را فراهم می‌کنند. گرایش به افراط در رعایت قواعد دینی و معنوی براساس دلایل شخصی و در نتیجه افراط در باورها و اعتقادات، خود موجب می‌شود به فرموده علامه طباطبائی، انسان از راه دینداری، بی‌دین شود؛ برای مثال افرادی که دچار خودپنداره کاذب و خودبزرگ‌بینی هستند، خود را به‌طور مستقل و بدون در نظر گرفتن مبدأ (خداوند) و معاد (غایت و هدف) و یا تعریف خود با موقعیت، شرایط و دیگران تعریف می‌کنند (جان بزرگی، ۱۴۰۱، ص ۲۰۷).

یکی از آسیب‌های معنوی ناشی از اختلال در ادراک خود، استکبار است. استکبار انسان بر روی زمین که قرآن بدان اشاره دارد، زمینه‌ساز زورگویی و ظلم انسان به دیگران می‌شود؛ چنان‌که خداوند درباره قوم شعیب می‌فرماید: «قَالَ الْمَلَأُ الَّذِي اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرْيَتِنَا أَوْ لَنَعُودَنَّ فِي مَلَّتِنَا...»؛ اشراف زورمند و متکبر از قوم او گفتند: ای شعیب! به یقین، تو و کسانی را که به تو ایمان آورده‌اند، از شهر و دیار خود بیرون خواهیم کرد یا به آیین ما بازگردید...» (اعراف، ۸۸).

یکی دیگر از آسیب‌های معنوی ناشی از اختلال در ادراک خود، فریب است. قرآن کریم این آسیب را به صورت تنزین عمل ناقص و فاسد انسان به دلیل ترس از دیگری یا عرضه غیرواقعی خود تبیین می‌کند. این مکانیزم گمراه‌کننده از سوی شیطان صورت می‌گیرد؛ آنجا که به خداوند می‌گوید: «لَا زَيْنَ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَا غَوِيَّتُهُمْ أَجْمَعِينَ. إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ؛ امور باطل، زشتی‌ها و پلیدی‌ها را در نظر فرزندان آدم جلوه می‌دهم (تا از یاد تو غافل شوند) و همه آنها را به گمراهی و هلاکت خواهیم کشاند مگر بندگان مخلص و برگزیده تو را» (حجر، ۳۹-۴۰). در این آیات راه درمان مانند از گمراهی شیطان، اخلاص در عمل و خالص کردن خود برای خدا یا اصالت معنوی بیان شده است (جان بزرگی، ۱۴۰۱، ص ۲۰۷-۲۰۸).

در حوزه ادراک دنیا و دیگران، سرگرمی‌های بیش از حد انسان به امور دنیا، نعمات آن و دیگران و دغدغه افراطی بر تأمین نیازهای دنیوی گاهی می‌تواند زمینه بی‌تعادلی و غلبه این نیازها بر نظام روان‌شناختی انسان را فراهم کند؛ چنانچه انسان نتواند خود را در رابطه با مواهب دنیا و روابط با دیگران تنظیم کند و خود را با دیگران مقایسه کند، زمینه خیال‌بافی تا حد اخلاص نشخوارگری روانی را ایجاد می‌کند. برخی از مهم‌ترین عوامل آسیب‌زا در این حوزه عبارت‌اند از: پیروی از افراد شهوتران، ضعف عاطفی، عدم تنظیم رغبت بین دنیا و آخرت و ثبات هیجانی، پیروی از هوای نفس و امیال شهوانی، وسوسه و تلقین‌پذیری، ظلم و بازگشت آن به خود فرد، از دست دادن استقلال، سرمایه‌گذاری روانی در موضوعات ناپایدار، عمل از روی ناآگاهی و قطع رابطه با الگو یا برنامه الهی (جان بزرگی، ۱۴۰۱، ص ۲۱۳-۲۱۴).

وقتی یکی از همسران دائماً وضعیت اقتصادی خانواده را با دیگران مقایسه کند، این مقایسه می‌تواند به نارضایتی و ایجاد احساس ناکفایتی بینجامد. به‌ویژه اگر فرد احساس کند که همسرش نتوانسته است انتظارات مالی را برآورده کند، این موضوع می‌تواند افسردگی یا اضطراب را در پی داشته باشد. برخی زوجین ممکن است رابطه عاطفی خود را با رابطه دیگر زوج‌ها مقایسه کنند و به این نتیجه برسند که رابطه‌شان به اندازه کافی صمیمی یا عاشقانه نیست. این نوع مقایسه‌ها، به‌ویژه با توجه به تصاویر ایده‌آل‌گرایانه‌ای که در شبکه‌های اجتماعی مشاهده می‌شود، می‌تواند سبب کاهش رضایت زناشویی گردد و به نشخوار فکری و خیال‌بافی درباره رابطه‌ای بهتر بینجامد.

خداوند در آیه ۱۳۱ سوره طه بر پرهیز از حسادت و مقایسه با دیگران تأکید دارد و اشاره می‌کند که نعمت‌های مادی دنیا زودگذر و فانی هستند و به جای تمرکز بر مواهب ناچیز دنیوی و افتادن در دام مقایسه‌های بی‌جا، باید به رزق خداوند چشم دوخت که برای انسان بسیار بهتر و پاینده‌تر است.

۵-۲. اخلاق و ارزش‌ها

۵-۲-۱. کاستی‌های اخلاقی

از جمله کاستی‌های اخلاقی که می‌تواند موجب عدم تأمین نیازهای معنوی همسران و در نتیجه بی‌ثباتی خانواده شوند و در منابع دینی مورد تأکید قرار گرفته‌اند، می‌توان به دنیادوستی، عیب‌جویی و بدبینی، ناسپاسی همسران، خشم و قهر، بدبینی، دروغ‌گویی، غیبت کردن، حسادت و بخل، تکبر، تحقیر همسر و فریبکاری زوجین و ارتباط با نامحرم اشاره کرد. این کاستی‌های اخلاقی به‌طور غیرمستقیم به ناپایداری خانواده می‌انجامند؛ به این صورت که نخست موجب عدم تأمین نیازهای معنوی همسران و سرانجام ناپایداری خانواده را به همراه دارند. در این قسمت چهار مورد از این کاستی‌های اخلاقی به همراه تبیین قرآنی -روایی ذکر می‌شود:

۱) عیب‌جویی: یکی از شاخص‌های یک زندگی سالم، عیب‌پوشی است. عیب، زمینه تهدید روانی را برای انسان فراهم می‌کند و در نتیجه عیب‌پوشی نوعی زمینه امنیت و اعتماد است. عیب‌جویی از آن جهت که موجب شکسته شدن فرد می‌شود، زمینه تخریب روابط را فراهم می‌کند (جان‌بزرگی، پسندیده و آذربایجانی، ۱۴۰۲، ص ۸۴) و سبب عدم تأمین نیازهای معنوی همسران و در نتیجه بی‌ثباتی خانواده می‌شود. یکی از اصول تأثیرگذار در تحکیم خانواده، عیب‌پوشی همسران به جای افشاگری و آبروریزی کردن است. خداوند متعال با مثال زدن زن و شوهر به لباس برای یکدیگر «هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ» (بقره، ۱۸۷)، تأثیر نقش عیب‌پوشی همسران از یکدیگر را یادآور می‌شود. یکی از کارکردهای لباس، حفاظت در برابر گرما، سرما، حوادث، سوانح و روز نبرد است. مرحوم علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۲۶ سوره اعراف می‌فرماید:

این در جمله «هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ» که زن و شوهر لباس همدیگرند، از قبیل استعاره لطیفی است برای اینکه هر یک از زن و شوهر، طرف خود را از رفتن به دنبال فسق و فجور و اشاعه دادن آن در بین افراد نوع جلوگیری می‌کند. پس در حقیقت مرد لباس زن است و ساتر او، یعنی زن نیز ساتر مرد است.

۲) ناسپاسی: قدردانی زن و شوهر از یکدیگر در واقع آشکارسازی نعمت‌ها و نقاط قوت یکدیگر و از شاخصه‌های خانواده سالم است. قرآن کریم بر ارتباط بین ناسپاسی و عذاب الهی و شکرگزاری و زیاده‌شدن نعمت تأکید می‌فرماید: «لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ؛ اگر سپاسگزار باشید، نعمت بر شما فراوان نازل می‌شود و چنانچه ناسپاسی کنید، عذاب خدا شدید است» (ابراهیم، ۷). در جای دیگر، نخستین فایده شکرگزاری برای خود انسان بیان شده است: «وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ وَمَنْ يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَنْفُسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ؛ ما به لقمان حکمت دادیم، (و به او گفتیم: شکر خدا را به جای آور. هر کس شکرگزاری کند، (هیچ سودی به خداوند نمی‌رساند؛ بلکه) تنها به سود خویش شکر کرده است و آن کس که کفران کند، (به زیان خود اوست و هیچ زبانی به خدا نمی‌رساند؛ زیرا) خداوند بی‌نیاز و ستوده صفات است» (لقمان، ۱۲). شکرگزاری از کسانی نیز که راه رسیدن به نعمات الهی و بهره‌مندی از آنها را برای انسان تسهیل کرده‌اند، در ادامه شکرگزاری خداوند است. تشکر از دیگران در واقع ترجمانی از نیت درونی انسان است. در مواردی، شخصی که مورد لطف و محبت همسر خود قرار گرفته، گمان می‌کند سپاس‌گزاری امری زاید و تشریفاتی است، اما نمی‌داند که ابراز تشکر، تأثیری بس عظیم بر روح

همسر باقی می‌گذارد. بر همین اساس، امیرالمؤمنین (علیه السلام) شکر را بازگوکننده نیت دانسته و فرموده‌اند: «الشکر ترجمان النية و لسان الطوبه؛ سپاسگزاری بازگوکننده نیت و زبان درون است» (تمیمی آمدی، ۱۳۷۳ ش، ص ۲۱۲).

ناسپاسی همسران موجب عدم تأمین نیازهای معنوی یکدیگر و در نتیجه بی‌ثباتی خانواده می‌شود؛ برای مثال در روایتی آمده است: «شما (زنان) در حق شوهرانتان ناسپاسید» (حرعاملی، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۴، ص ۱۲۶). از این گزاره می‌توان به مذموم بودن این عمل رسید. سپاسگزاری از همسر محبت میان همسران را تقویت می‌کند و زمینه سازگاری و آرامش هر چه بیشتر آنان را فراهم می‌آورد. امام علی (علیه السلام) فرمود: «شکرک للراضی عنک یزیده رضا و وفاء و شکرک للساخط علیک یوجب لک منه صلاحاً و تعظفاً؛ سپاسگزاری تو از کسی که از تو راضی است، موجب رضایت و وفاداری بیشتر او می‌شود و سپاسگزاری از کسی که از تو ناخشنود است، سبب رفع ناراحتی و پیدایش مهربانی او نسبت به تو می‌شود» (تمیمی آمدی، ۱۳۷۳ ش، ص ۲۷۹).

۳) خشم و قهر: خشم موجب عدم تأمین نیازهای معنوی یکدیگر و در نتیجه بی‌ثباتی خانواده می‌شود. خشم نیرویی است که برای دفاع از خود و پاسداری از حق در نهاد انسان گذارده شده است، اما اگر از محور اصلی خود خارج گردد، تبدیل به یکی از رذائل بزرگ می‌شود و رذائل مهم دیگری را نیز با خود به همراه می‌آورد. در برخی آیات، قرآن کریم مؤمنان را به کنترل خشم سفارش کرده و از ویژگی‌های بارز آنان، عفو و بخشش در هنگام غضب (شوری، ۳۷) و صبر و تحمل در برابر حکم و قضای خداوند نام برده است (قلم، ۴۸)؛ چنان‌که می‌فرماید: «و همان کسانی که از گناهان بزرگ و از کارهای زشت دوری می‌کنند و هنگامی که (به مردم) خشم می‌گیرند، راه چشم‌پوشی و گذشت را برمی‌گزینند». در آیه‌ای یگر فروبردن خشم از نشانه‌های نیکوکاری بیان شده است: «آن کسانی که در توانگری و تنگدستی اتفاق می‌کنند و خشم خود فرو می‌خورند و از خطای مردم درمی‌گذرند، خدا نیکوکاران را دوست دارد» (آل عمران، ۱۳۴).

با توجه به عمومیت این آیه می‌توان آن را ناظر به همسران نیز دانست؛ چنانچه همسران به خطاهای خود در گذشته و چشم‌پوشی خداوند از خطاهای آنها فکر کنند، آنگاه راحت‌تر می‌توانند از خطای یکدیگر چشم‌پوشی و غضب و قهر را کنترل کنند.

معروف است که امام جعفر صادق (علیه السلام) فرمود: «هر زنی که شب بخوابد در حالی که شوهرش از وی به سبب امر حقی خشمگین باشد، نماز آن زن پذیرفته نمی‌شود تا آنگاه که شوهرش از او راضی شود» (حرعاملی، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۴، ص ۱۱۳). شبیه این حدیث در مورد مردان نیز وجود دارد. در آیات و روایات به مردان توصیه شده برای پیشگیری از بروز موقعیت‌های خشم آور و قهرزا، بردباری پیشه کنند. حضرت امیرالمؤمنین (علیه السلام) می‌فرماید: «فَدَارِهَا عَلَى كُلِّ حَالٍ وَ أَحْسِنِ الصُّحْبَةَ لَهَا لِيَصْفُو عَيْشُكَ؛ همیشه با همسرت مدارا کن و با او به نیکی همنشینی کن تا زندگی‌ات با صفا شود» (طبرسی، ۱۴۱۴ ق، ص ۲۱۸). یا در حدیثی دیگر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: «خَيْرُ الرَّجَالِ مَنْ أُمَّتِي الَّذِينَ لَا يَتَطَاوَلُونَ عَلَى أَهْلِيهِمْ وَ يَحْتَنُونَ عَلَيْهِمْ وَ لَا يَظْلِمُونَهُمْ؛ بهترین مردان امت من، آن کسانی هستند که نسبت به خانواده خود خشن و متکبر نباشند و بر آنان ترحم و نوازش کنند و به آنان آزار نرسانند» (همان، ص ۲۱۶).

یکی از سازه‌ها و برنامه‌های ترکیه، تنزیه و تخلیه رذائل نفس است. یکی از روش‌های تنزیه و تخلیه رذائل نفس، برنامه مبارزه با آن صفات به وسیله اضداد آنهاست. صفت حلم، ضد صفت غضب است که با تمرین و ممارست در حلم می‌توان به تدریج بر غضب فائق آمد. راه دیگر، توسل و وسیله قرار دادن است تا بدان وسیله بتوان این صفت خبیثه را رفع کرد. براساس منابع اسلامی توسل بر سه نوع است: توسل به خداوند با اذکار و ادعیه و مناجات، توسل به بندگان مقرب درگاه خداوند مانند انبیا و اولیای الهی و ائمه (علیهم السلام) و توسل به عبادات مانند مراقبت در نماز، روزه، نمازهای مستحبی و سایر عبادات (آذربایجانی، ۱۴۰۲، ص ۱۹۵-۱۹۶). امام سجاده (علیه السلام) در صحیفه سجاده به هنگام حاجت از خداوند با توسل به حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) و خاندان او، می‌فرماید: «و از جمله حاجت و خواسته من، ای پروردگار چنین و چنان است و حاجت خود را به یاد می‌آوری. سپس به سجده می‌روی و در سجده می‌گویی: فضل و بخشش تو مرا (از گرفتاری‌ها) آرام نموده، و احسان تو مرا (بدرگاهت) راهنمایی کرده، پس از تو درخواست می‌نمایم به حق خودت و به حق محمد و آل او، درودهای تو بر ایشان باد، مرا نومید برنگردانی» (صحیفه سجاده، ص ۸۴-۸۶).

۴) بدبینی و تهمت: بدبینی و تهمت زدن همسران موجب عدم تأمین نیازهای معنوی یکدیگر و در نتیجه بی‌ثباتی خانواده می‌شود. بدبینی در قرآن کریم با تعبیر سوءظن آمده است. قرآن به صراحت مؤمنان را از این رذيله اخلاقی باز می‌دارد و می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا

مِنْ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ؛ ای مؤمنان! از بسیاری از گمان‌ها بپرهیزید که پاره‌ای از آنها گناه است» (حجرات، ۱۲). همچنین آیاتی همانند «وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ؛ از یکدیگر عیب نگیرید» (حجرات، ۱۱) به عنوان گزاره‌ای کلی و عام می‌تواند در زندگی زناشویی نیز صدق کند.

به‌طور خاص خداوند در آیات ۲۰ تا ۲۶ سوره نور، مردم را از تهمت بی‌عفتی به زنان پاکدامن به‌شدت نهی کرده و زنان پاک را از چنین تهمتهایی مبرا دانسته است؛ همچنین آیات ابتدائی سوره تحریم به ماجرای بدبینی همسران پیامبر به ایشان و افشای رازی اشاره دارد که پیامبر به یکی از آنان فرموده بود. مفسران شیعی (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۶۸) معتقدند اصل این قضیه توطئه‌ای بوده است و زمانی که پیامبر ﷺ از آن باخبر شدند، سخت ناراحت می‌شوند که آیات یادشده نازل شده، و ماجرا را چنان پایان داد که دیگر این‌گونه کارها در درون خانه پیامبر ﷺ تکرار نشود. در بعضی از روایات نیز آمده است که پیامبر ﷺ پس از این ماجرا یک ماه از همسران خود کناره‌گیری کرد و حتی شایعه تصمیم آن حضرت ﷺ نسبت به طلاق آنها منتشر شد؛ به گونه‌ای که سخت به وحشت افتاد و از کار خود پشیمان شد.

۵-۲-۲. ناآگاهی از حق و یاری‌گری معنوی

از جمله مهم‌ترین حقوق معنوی همسران می‌توان به حق آموزش دینی و حق امر به معروف و حق اعانت بر دینداری اشاره کرد. در روایات، یکی از حقوق همسران، کمک به یکدیگر در دین و آموزش امور دینی بیان شده است؛ برای نمونه می‌توانیم به روایتی اشاره کنیم که زن شایسته را این‌طور معرفی می‌کند: «... زن شایسته‌ای که او (شوهر) را در برابر امور دنیا و آخرت یاری کند...» (ر.ک: حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص ۲۴). یا در داستان معروف دیگری از زندگانی حضرت علی و حضرت فاطمه (علیهم‌السلام) آمده است که حضرت علی (علیه‌السلام) همسر خود را با صفت یاری‌گری در اطاعت از خدا معرفی فرمود: «نعم العون علی طاعة الله؛ یآوری خوب در اطاعت از خدا» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۳، ص ۱۱۷). آیه ۶ سوره تحریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، خود را با خانواده خویش از آتش دوزخ نگاه دارید». این آیه بیانگر آن است که زن و شوهر باید با هر شیوه‌ای بکوشند، یکدیگر را در فراگیری و عمل به تعالیم دینی یاری رسانند و زمینه نجات خویش را در آخرت فراهم کنند؛ بنابراین تأمین این حقوق از سوی هر دو طرف به تأمین نیازهای معنوی آنان، یعنی نیاز اعتقادی‌شان انجامیده و در نتیجه ثبات خانواده را به همراه دارد.

۵-۲-۳. ضعف پنداره ذهنی از ارزش‌های جنسیتی (عدالت، مشارکت و نقش‌های جنسیتی)

یکی از زمینه‌های مشکل‌زا در روابط همسران این است که فرد با تصورات پیش‌ساخته خود، تعاملات با همسرش را تنظیم می‌کند و واقعیت‌ها را نادیده می‌گیرد (جان بزرگی، پسندیده و آذربایجانی، ۱۴۰۲، ص ۱۰۶). یکی از پنداره‌های ذهنی که محیط و جامعه در شکل‌گیری آن بی‌تأثیر نبوده، برابری جنسیتی است که زنان را از نظر ورود به مشاغل مختلف، حقوق و فرصت‌ها و تکالیف، برابر می‌پندارد. فمینیسم لیبرال از حقوق و برابری سخن می‌گفت؛ آنان تمایل داشتند نتایج تساوی را با تفاوت‌های زن و مرد آشتی دهند. ایشان با نقش همسری و مادری نمی‌جنگیدند، ولی با باور داشتن به اهمیت این نقش‌ها برای زنان به تساوی زن و مرد در زندگی اجتماعی معتقد بودند (جاگر، ۱۳۷۵، ص ۵۱؛ جیمز، ۱۳۸۵، ص ۸۶-۸۹). در دیدگاه‌های فمینیستی، اندیشه برابری جنسیتی در راستای نیاز عدالت‌خواهی مطرح شده است. مشکل این دیدگاه آن است که به تفاوت‌های طبیعی جنسی میان زوجین توجهی نمی‌کند و این تفاوت‌ها را منشأ ایجاد حقوق و تکالیف متفاوت برای آنان نمی‌بیند؛ درحالی که بنابر مفاد آیات و روایات، عدالت جنسیتی حقیقی در صورتی محقق می‌شود که تفاوت‌های طبیعی دو جنس لحاظ شود و متناسب با توان و طبیعت هر یک از زوجین، از آنان حقوق و تکالیف خواسته شود (بستان، ۱۳۹۲، ص ۱۵۶).

جابه‌جایی تقسیم نقش‌ها در خانواده و اصرار زنان بر ورود به جامعه در قالب اشتغال و کسب درآمد (با این فرض که از منبع درآمد همسرشان برخوردارند)، می‌تواند در عدم تأمین نیازهای معنوی خود و همسرشان تأثیر داشته باشد (همان، ص ۱۵۶-۱۵۷)؛ بدین صورت که زنان با گذراندن بخش بزرگی از وقت خود خارج از خانه و تحمل سختی‌ها و فرسودگی شغلی، امکان کمتری برای پرداختن به امور معنوی پیدا می‌کنند؛ چنانچه محیط کار زنان نتواند سازوکارهای حمایت معنوی از کارکنان را فراهم کند، به تدریج زنان با محیطی سرد و خشک روبه‌رو می‌شوند که می‌تواند آنان را از درون فرسوده کند و این وضعیت به درون خانواده نیز تسری یابد.

۵-۳. فرهنگ و مناسبات اجتماعی

۵-۳-۱. ضعف تربیت دینی فراگیر (رسمی و غیررسمی)

ضعف نهادهای آموزش غیررسمی و رسمی جامعه در پدید آمدن مشکلات معنوی در میان همسران و در نتیجه بی ثباتی خانواده مؤثر است. خانواده به عنوان یک نهاد غیررسمی و مهم ترین نهاد در جامعه پذیری فرزندان به شمار می رود. مسئولیت خطیر تربیت دینی در خانواده با توجه به این آیه قرآنی مشخص می شود: «ای کسانی که ایمان آورده اید! خود و خانواده خویش را از آتشی نگهدارید که هیزم آن انسان ها و سنگ ها است» (تحریم، ۶).

امام صادق (علیه السلام) فرمود: «هنگامی که این آیه نازل شد، یکی از مسلمانان به گریه افتاد و گفت: من از اینکه خودم را از آتش محفوظ بدارم، ناتوانم، در عین حال مأمور شده ام که اهل بیتم را نیز از دوزخ ننگ دارم!». پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) فرمود: «همین مقدار کافی است که آنان را امر کنی به کارهایی که خودت مأموری آنها را انجام دهی و نهی کنی از کارهایی که خودت باید آنها را ترک کنی» (ر.ک: حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۴۱۷). قرآن کریم صراحتاً به مؤمنان دستور می دهد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا...؛ ای کسانی که ایمان آورده اید، خود و خانواده خویش را از آتش دوزخ نگاه دارید...» (تحریم، ۶). نگهداری خویشتن به ترک معاصی و تسلیم نشدن در برابر شهوات سرکش و نگهداری خانواده به تعلیم، تربیت، امر به معروف، نهی از منکر و فراهم ساختن محیطی پاک و خالی از هرگونه آلودگی در فضای خانه و خانواده است. این برنامه زندگی باید از نخستین سنگ بنای خانواده، یعنی از مقدمات ازدواج، انتخاب همسری شایسته طبق معیارهای دین، فرزندآوری و فرزندپروری دینی و در تمام مراحل با برنامه ریزی درست و با نهایت دقت تعقیب شود؛ به بیانی دیگر، حق زن و فرزند تنها با تأمین هزینه زندگی و مسکن و تغذیه آنها حاصل نمی شود، مهم تر از آن، تغذیه روح و جان آنها و به کار گرفتن اصول تعلیم و تربیت درست است.

برای دستیابی به تربیت مطلوب دینی، همکاری نهاد خانواده و سایر نهادهای آموزشی و تربیتی از جمله مدارس ضروری است. مدرسه افزون بر تکمیل آموخته های دینی کودک از محیط خانواده، می تواند آموزش های تازه ای در زمینه های دینی با شیوه های جدید به وی ارائه دهد. البته با این فرض که به دانش آموزان القا کند هدف از تربیت و رشد دینی، فراهم سازی زمینه برای قرب الهی و سعادت انسان در دنیا و آخرت است و این هدف نهایی را در صدر برنامه های خود قرار دهد.

اگر والدین از بن مایه های دینی ضعیفی برخوردار باشند، فرزندان نیز از آنان تأثیر می پذیرند و این طرحواره های ناکارآمد را با خود به جامعه می برند؛ چنانچه نهادهای رسمی مسئول تربیت دینی در جامعه، اهتمام ویژه ای به تربیت، ابعاد آن و آسیب شناسی نداشته باشند، جامعه به تدریج شاهد نسلی خواهد بود که احتمالاً از دین صرفاً پوسته ای ظاهری دانسته، و روح حقیقی دین را نمی شناسد و بدان پایبند نیست. در این صورت، چیزی به نام نیاز معنوی افراد جامعه که از نیاز فطری آنان سرچشمه می گیرد به فعلیت نمی رسد و مشکلات معنوی برای افراد ایجاد می شود.

۵-۳-۲. عدم اشاعه فرهنگ امر به معروف و نهی از منکر

فرهنگ امر به معروف و نهی از منکر به عنوان یکی از مکانیسم های کنترل اجتماعی عمل می کند و می تواند زمینه را برای تأمین نیازهای معنوی افراد فراهم کند. حضرت علی (علیه السلام) درباره مکانیسم تأثیرگذاری اجرای این فریضه در جامعه می فرماید: «الامر بالمعروف مصلحه للعوام و ردعاً للفسهاء؛ امر به معروف و نهی از منکر برای عموم مردم یک مصلحت است (تا انگیزه آنها را به کارهای خیر زیاد کند) و نهی از منکر برای افراد نابخرد است که گرایش به انحراف در آنها زیاد است، وسیله کنترل قوی ای است» (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۲۵۸).

با غفلت جامعه از اجرای این فریضه و به ویژه غفلت همسران از امر یکدیگر به معروف و نهی از منکر، زمینه عدم تأمین نیازهای معنوی افراد فراهم می شود و یکی از آثار این وضعیت در خانواده دیده می شود. زنی که ببیند همسرش در انجام یکی از فرائض کوتاهی می کند، می تواند با زبانی از سر محبت و مهر و با ذکر مراتب امر به معروف، او را به انجام آن فریضه ترغیب و از بروز مشکلات معنوی در زندگی خود جلوگیری کند.

زندگی حضرت زکریا (علیه السلام) به عنوان نمونه‌ای از یک زندگی معنوی در قرآن کریم معرفی شده است: «إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ». (انبیاء، ۹۰). ایشان و همسرش از سه ویژگی برخوردار بودند که می‌تواند به فعال ماندن معنویت در خانه کمک کنند: در انجام کار خیر سرعت می‌گرفتند، یکدیگر را در کارهای خیر ترغیب می‌کردند و در شرایط بیم و امید، یکدیگر را به سوی خدا فرا می‌خواندند. برای تحقق این امر، نخست لازم است مصداق‌های خیر ارائه شود؛ یکی از معیارهای کار خیر می‌تواند عدم خروج از خط هدایت الهی باشد و یکی از مصادیق خروج از خط هدایت الهی، نقض پیمان‌های محکم معنوی، تکوینی و فطری است (نساء، ۲۱). این نقض پیمان‌های الهی مصداق فسق معرفی شده‌اند (رعد، ۲۵، بقره، ۲۷). یکی دیگر از معیارهای کار خیر، صله ارحام، آرامش دهی و مودت و رحمت بین زوجین، حل سریع اختلاف، پرهیز از غیبت و پرهیز از مصادیق فساد است؛ برای مثال در حدیثی از پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) آمده است اصلاح و سازش بین مسلمانان، اجر و منزلتی برتر از نمازها و روزه‌های مستحبی دارد (طوسی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۱۵۵). پس لازم است همسران با یکدیگر برنامه مراقبت طراحی کنند و به یکدیگر اجرای این برنامه را یادآوری کنند (جان‌بزرگی، پسندیده و آذربایجانی، ۱۴۰۲، ص ۱۶۵-۱۶۷).

۵-۳-۳. ضعف حیثیت اجتماعی

مکانیسم تأثیرگذاری تأمین نیاز همسران به برخورداری از آبرو و حیثیت اجتماعی در ثبات خانواده با واسطه فرزند و فرزندآوری محقق می‌شود؛ به این صورت که والدین با فرزندآوری و تعهد به تربیت فرزند، رفته‌رفته تعهدشان به پیوند زناشویی بیشتر می‌شود؛ همچنین وجود فرزند موجب می‌گردد که زوجین برای حفظ حرمت و حیثیت اجتماعی خودشان به سرعت به فکر گزینه طلاق نباشند (همان، ص ۱۹۸). فرزندآوری به نشاط زوجین و سلامت روانی آنان کمک می‌کند و امید به زندگی را در آنان بالا می‌برد. وجود فرزند در نگاه خرد و در سطح خانواده به لحاظ دینی به عنوان یک موهبت و هدیه الهی است و به لحاظ روان‌شناختی به عنوان حلقه وصل پدر و مادر و گرمی کانون خانواده و حتی کمک به معیشت خانواده، از عوامل مهم استحکام خانواده و مانع فروپاشی یا سرد شدن آن است. در پژوهش راسل (۱۹۷۴) مشخص شد ورود فرزندان به خانواده زمینه شادی و نشاط والدین را فراهم می‌کند. به همین شکل، فیلدمن در سال ۱۹۷۱ با بررسی زوجین جوانی که نخستین بار صاحب فرزند شده بودند، به تأثیر فرزندآوری بر آرامش و آسایش زندگی زناشویی دست یافت.

در منابع دینی نیز به شواهدی دست می‌یابیم که از نقش فرزندان در توسعه رزق، افزایش برکت و روزی (ر.ک: حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۴۳-۴۴)، از مصادیق سعادت (همان، ج ۳، ص ۴۶۷) و زیباترین یاد خدا (نوری، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۱۱۴) خبر داده‌اند. پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: «إِنَّ لِكُلِّ شَجَرَةٍ ثَمَرَةً، وَ ثَمَرَةُ الْقَلْبِ الْوَلَدُ؛ هر درختی میوه‌ای دارد، میوه دل‌ها فرزند است» (محمدری‌شهری، ۱۳۷۷، ج ۱۰، ص ۶۹۷). یا در روایت دیگر فرمود: «أَوْلَادُنَا أَكْبَادُنَا، صُغَرَاؤُهُمْ أُمَرَاؤُنَا، وَكِبَرَاؤُهُمْ أَعْدَاؤُنَا، فَإِنْ عَاشُوا فَتَنُونَا، وَإِنْ مَاتُوا أَحْزَنُونَا؛ فرزندان ما جگر گوشه‌های ما هستند، خردسالان‌شان فرمانروایان ما هستند و بزرگ‌ترهایشان دشمنان ما، اگر زنده باشند مایه آرمایش ما هستند و اگر بمیرند، سبب غم و اندوه ما می‌شوند» (شعیری، ۱۳۶۳، ص ۲۸۳).

۵-۳-۴. عدم تنظیم عواطف و احساسات درون خانوادگی

یکی از زمینه‌های مهم کشمکش‌های معنوی، عدم تنظیم احساسات خیرخواهانه و ابراز عواطف نسبت به دیگران است؛ برای مثال والدین در برابر سلامتی یا بیماری فرزندان و در ارتباط با یکدیگر این عواطف را از خود بروز می‌دهند. ابزار عواطف در شرایط بحرانی مانند بیماری یا درد و رنج از دست دادن عزیزان در جای خود ارزشمند و پسندیده است، اما نباید به سخنان و رفتاری بینجامد که ناخشنودی خداوند را به همراه داشته باشد (آذربایجانی، ۱۴۰۲، ص ۳۰۲). در قرآن کریم از برخی عوامل همچون جهل و ندانستن عمق مسئله به عنوان منشأ اعتراض‌های معنوی یاد کرده است؛ آنجا که در داستان حضرت نوح (علیه السلام) وقتی ایشان از خداوند به خاطر غرق شدن فرزندش گلایه می‌کند و این گلایه به نوعی از سر عواطف فرزند - پدری است، خداوند می‌فرماید: «... پس آنچه را از آن آگاه نیستی از من بخواه، من به تو اندرز می‌دهم که از جاهلان نباشی» (هود، ۴۶).

این مسئله می‌تواند در روابط همسران نیز اتفاق افتد و آن زمانی است که شکایت‌ها و گله‌های یکی از همسران از رفتار ناپسند یا ناسازگاری طرف مقابل موجب بروز کشمکش‌های معنوی در خانواده می‌شود؛ حال آنکه خداوند می‌فرماید: «وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ»؛ چه بسیار چیزی را مکروه شمارید ولی به حقیقت خیر و صلاح شما در آن بوده، و چه بسیار چیزی را دوست دارید و در واقع شر و فساد شما در آن است و خدا (به مصالح امور) داناست و شما نادانید» (بقره، ۲۱۶). در این آیه نیز جهل و نادانی انسان از عمق مسئله عامل بروز اعتراض و کشمکش‌های معنوی بیان شده است (آذربایجانی، ۱۴۰۲، ص ۲۷۸-۲۹۴).

۵-۳-۵. ضعف ارتباط معنوی نیایش محور

یکی از زمینه‌ها و عوامل کشمکش‌های معنوی انسان، گناه، گرفتاری و قبض‌های معنوی است. بخش مهمی از ناله‌ها و کشمکش‌های معنوی در مناجات و ادعیه مأثور معصومین (علیهم‌السلام) ناظر به این مسائل است (آذربایجانی، ۱۴۰۲، ص ۳۰۳). امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) می‌فرماید: «إِنَّ لِلْقُلُوبِ إِقْبَالَ وَإِدْبَارًا؛ قلب انسان گاه اقبال به خدا و معنویات دارد و گاه پشت می‌کند». ایشان در ادامه، راهکاری در این باره می‌فرماید: «فَإِذَا أَقْبَلْتَ فَتَنَّلُوا وَإِذَا أَدْبَرْتَ فَعَلَيْكُمْ بِالْفَرِيضَةِ؛ در هنگام اقبال دل به مستحبات بپردازید و در صورت ادبار به واجبات بسنده کنید» (نهج‌البلاغه، حکمت ۱۹۳ و ۳۱۲).

شاید بتوان مهم‌ترین علت قبض روح برای مؤمنان در سطح عادی را غفلت دانست. اصحاب سیر و سلوک برای درمان غفلت، گام‌هایی را معرفی کرده‌اند که نخستین گام، «یقظه و بیداری از خواب غفلت و توجه به غافل بودن خود» است. امام خمینی (ره) در این باره می‌گوید: «انسان تا تنبّه پیدا نکند که مسافر است، برای او سیر لازم است، دارای مقصد است، باید به طرف آن مقصد ناچار حرکت کند و حصول مقصد ممکن است، عزم برای او حاصل نشود و دارای اراده نگردد» (موسوی خمینی، ۱۳۸۰، ص ۱۷۴).

پس از آن می‌بایست انسان عزم خود را جزم کند و تصمیم قاطع بگیرد که همیشه تابع خواست خداوند و درصدد انجام تکالیف الهی باشد؛ چه در امور عبادی و چه در امور اجتماعی و دیگر ابعاد زندگی.

بازسازی شناختی و نگرش‌سازی روشمند و ایجاد نگرش جدید براساس الگوهای نیایش با نگاه روان‌شناسانه به شکل‌گیری نظام باوری در فرد می‌انجامد که کیفیت روابط فرد با خداوند، خود، خلق و خلقت را بهبود و سلامت جسمی، روانی، اجتماعی و معنوی را تضمین می‌کند. در این الگو دعا یک روش معرفت‌بخش است و می‌تواند جامعیت داشته باشد، زیرا زبان مشترک تمام ادیان بلکه تمام انسان‌هاست (آذربایجانی، احمدی فراز و آزادی، ۱۴۰۱، ص ۱۰۲). امروزه متخصصان بالینی در سراسر دنیا از دعا به عنوان یکی از روش‌های روان‌درمانگری استفاده می‌کنند. دعا در زوج‌درمانگری می‌تواند به عنوان یک درمان الحاقی ارزشمند عمل کند. پژوهش باتلر، گارنر و رید در سال ۱۹۹۸ بر روی ۲۶ زوج مسیحی که از دعا در درمان مشاجره‌های خود استفاده کردند، نشان داد دعا کمک زیادی به تغییر دیدگاه زوجین می‌کند و موجب می‌شود آنها به طرز فکرهای دیگری نیز توجه کنند و بفهمند راه آنها همیشه درست نیست (به نقل از پارگامنت، ۱۴۰۰، ص ۳۸۱-۳۸۲).

یکی از آسیب‌های معنوی در مسیر تأمین نیازهای معنوی همسران، ضعف ارتباط معنوی مبتنی بر نیایش و دعا است که می‌تواند به شکل‌گیری باورهای بنیادی منفی در درون انسان، افسردگی و مشکلات هیجانی بینجامد. امام سجاد (علیه‌السلام) در کتاب شریف رساله الحقوق، ضمن برشمردن حقوق همسران به ضرورت دعا کردن همسران در حق یکدیگر سفارش کرده، و می‌فرماید: «بر هر کدام از شما زن و شوهر واجب است که بر نعمت وجود دیگری، خدا را سپاس گوید و بداند که این نعمتی الهی بر اوست» (حیدری نراق، ۱۳۸۶).

ارتباط معنوی نیایش محور از راه ذکر و مناجات با خداوند، یکی از راهکارهای غلبه بر این آسیب است که برکات فراوانی در زندگی دارد. در روند ارتباط معنوی نیایش محور با خداوند می‌توان از راهکار استغفار متقابل همسران برای محافظت از خانواده بهره جست. همسران می‌توانند از اشتباهات و گناهان خود و نیز برای همدیگر طلب استغفار کنند. رعایت نشدن این کار در برنامه روزانه زندگی موجب بازگشت آسیب‌های معنوی به کانون زندگی می‌شود. در قرآن کریم آثار و برکات فراوانی برای استغفار بیان شده است؛ از جمله برکت و همیار شدن مال و فرزندان (نوح، ۱۰-۱۲)، توان‌افزایی (هود، ۵۲). دعا کردن همسران برای یکدیگر، افزایش صمیمیت بین آنها را موجب می‌شود؛ زیرا دعا نوعی طلب و

درخواست صمیمیت است و به لحاظ روان‌شناختی، ذهن را مثبت و نگرش‌ها را نسبت به هم صمیمی‌تر می‌کند. به عبارت دیگر دعا کردن موجب فراهم شدن زمینه برای گذشتن از مشکلات و خطاهای هم‌دیگر می‌شود (جان بزرگی، پسندیده و آذربایجانی، ۱۴۰۲، ص ۱۶۷).

۶. نتیجه‌گیری

در این پژوهش کوشش شد براساس منابع دینی، نقش تأمین نیازهای معنوی همسران در فراهم‌سازی ثبات خانواده بررسی شود. پرسش اصلی این بود که از چه مکانیسمی، عدم تأمین نیازهای معنوی همسران بر سلامت معنوی خانواده تأثیر می‌گذارد. براساس رویکرد قرآنی و روایی یافته‌ها نشان داد عوامل سه گانه‌ای بر عدم تأمین نیازهای معنوی اثر می‌گذارد و در نتیجه ناثباتی خانواده را در پی دارد که عبارت‌اند از: کاستی‌های اعتقادی، کاستی‌های حوزه اخلاق و ارزش‌ها، و کاستی‌ها در زمینه فرهنگ و مناسبات اجتماعی. ضعف بینشی همسران از راه مکانیسم تأثیرگذاری بر سه حوزه مبدأ ادراک شده، معادباوری، و ضعف ادراک خود و دیگران به عدم تأمین نیاز اعتقادی همسران می‌انجامد. در حوزه ارزش‌ها، کاستی‌های اخلاقی، عیب‌جویی متقابل، ناآگاهی از حق و یاری‌گری معنوی و ضعف پنداره‌های ذهنی از ارزش‌های جنسیتی به عنوان موانعی در برابر تحقق نیازهای معنوی همسران و در نتیجه سلامت معنوی خانواده دانسته می‌شوند. ضعف تربیت دینی فراگیر (رسمی و غیررسمی)، عدم اشاعه فرهنگ امر به معروف و نهی از منکر، ضعف حیثیت اجتماعی، عدم تنظیم سطح عواطف و احساسات درون خانوادگی و ضعف ارتباط معنوی نیایش‌محور، آسیب‌های اجتماعی فرهنگی هستند که موجب بروز کشمکش‌های معنوی در همسران می‌شوند و برآورده شدن نیازهای معنوی همسران را با اختلال یا توقف روبه‌رو می‌کنند.

لازم است یافته‌های نظری این پژوهش با شواهد بالینی تقویت و مستحکم شوند به خصوص یافته‌هایی که مبتنی بر کارآزمایی بالینی بعد از مداخله معنوی استوار است. این شواهد می‌توانند در شناسایی وضعیت موجود و فراهم آوردن بستر تغییرات مثبت نقشی کلیدی داشته باشند. این نوع شواهد به دلیل اینکه مستقیماً تحت شرایط کنترل‌شده به دست می‌آیند، امکان ارزیابی دقیق تأثیرات مداخلات معنوی بر سلامت معنوی و پایداری روابط زناشویی را فراهم می‌کنند. همچنین، شواهد بالینی به پژوهشگران و مشاوران امکان می‌دهند تا با دقت بیشتری مشکلات موجود را شناسایی کرده و راهکارهایی برای تغییرات مثبت و پایدار در روابط همسران ارائه دهند. پژوهش‌های اخیر نیز در این زمینه مؤید اهمیت آموزش معنویت به زوجین و اثرات مثبت آن بر سلامت معنوی و ثبات زندگی زناشویی بوده‌اند. برای نمونه، پژوهش‌های انجام‌شده توسط ایزدبخش و شفیع‌آبادی (۲۰۱۵)، عرب بافرانی و همکاران (۱۳۹۲)، احمدی نوده و همکاران (۱۳۸۵)، فیلسینگر و ویلسون (۱۹۸۴)، گرارن (۱۹۸۵)، و مارش و دالاس (۲۰۰۱) نمونه‌هایی از تحقیقات انجام‌شده در راستای تأیید و گسترش نتایج این پژوهش محسوب می‌شوند. این تحقیقات حاکی از آن هستند که آموزش معنویت و توجه به نیازهای معنوی در زندگی زناشویی نه تنها بر سلامت روانی و روحی زوجین تأثیرگذار است، بلکه نقش مؤثری در تثبیت و تقویت بنیاد خانواده نیز ایفا می‌کند. این تحقیقات همچنین نشان می‌دهند که توجه به معنویت می‌تواند از عوامل اصلی در کاهش مشکلات روان‌شناختی مانند اضطراب و افسردگی در زوجین باشد. به طور خاص، مطالعات فیلسینگر و ویلسون (۱۹۸۴) و مارش و دالاس (۲۰۰۱) نشان داده‌اند که مداخلات معنوی و تمرکز بر ارزش‌های مشترک مذهبی و معنوی، باعث افزایش همدلی، درک و حمایت متقابل بین همسران می‌شود که از عوامل مهم در پایداری رابطه زناشویی هستند.

بخش مهمی از ثبات خانواده منوط به تلاش برای جلوگیری از بازگشت آسیب‌هایی است که در حوزه نیازهای معنوی همسران، سلامت معنوی خانواده را با اختلال روبه‌رو می‌سازد. برای مقابله موفق با آسیب‌های سلامت معنوی خانواده، نمی‌توان تنها از نقش همسران سخن به میان آورد، بلکه باید نقش سایر نهادهای مرتبط با خانواده همچون نهادهای قانون‌گذاری و سیاست‌گذاری را نیز در نظر داشت و تنها در تعاملی متقابل بین تمام نهادها و مراکز ذی‌ربط، می‌توان شاهد ثبات طولانی و مستمر در مسیر حرکت خانواده به سمت تعالی معنوی بود. با توجه به آنکه پیشگیری همواره مقدم بر درمان است، برنامه‌های پیشگیرانه و مراقبتی سلامت معنوی خانواده باید از سال‌ها قبل از تشکیل خانواده، یعنی از زمانی که افراد در سنین نوجوانی خود بهره می‌برند، با جدیت پیگیری شوند؛ چنانچه آمادگی‌های لازم در جوانان برای تشکیل خانواده و سپس فرزندآوری تأمین شود، اما از مسئله مهم معنویت و توانمندی معنوی غفلت شود، منظومه سلامت انسان، ناقص و حرکت خانواده در مسیر هدایت الهی با اختلال و کندی روبه‌رو خواهد شد.

منابع

* قرآن کریم.

* نهج البلاغه.

* صحیفه سجادیه.

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق)، من لایحضره الفقیه. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
۲. احمدی نوده، خدابخش؛ فتحی آشتیانی؛ علی و علیرضا عرب نیا (۱۳۸۵)، «بررسی رابطه بین تقیدات مذهبی و سازگاری زنانشویی». فصلنامه خانواده پژوهی، سال ۲، ش ۵، صص ۵۵-۶۷.
۳. امید، مسعود (۱۳۷۳)، «ماهیت ایمان از دیدگاه علامه طباطبایی». مجله کیهان اندیشه، ش ۵۷.
۴. ایزدبخش، فاطمه و عبدالله شفیع آبادی (۲۰۱۵)، «اثربخشی آموزش معنویت به شیوه گروهی در افزایش کیفیت زندگی زنان متأهل»، همایش بین المللی پژوهش در علم و فناوری، ۱۴ دسامبر ۲۰۱۵، کوالالامپور، مالزی.
۵. آذربایجانی، مسعود (۱۴۰۲)، سلامت معنوی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۶. آذربایجانی، مسعود؛ احمدی فراز، محمدمهدی و محمود آزادی (۱۴۰۱)، مراقبت معنوی بیماران. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۷. بابایی، ناهید؛ بلالی، اسماعیل؛ نقدی، اسدالله و احمد کریمی (۱۳۹۴ش)، «تأثیر میزان دینداری بر انسجام خانوادگی در شهر همدان». فصلنامه توسعه اجتماعی، دوره ۹، ش ۴، صص ۷-۲۶.
۸. بستان، حسین (۱۳۹۲)، نظریه سازی دینی در علوم اجتماعی با تطبیق بر جامعه شناسی خانواده. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۹. پارگمنت، کنث آی (۱۴۰۰)، روان درمانگری یکپارچه معنوی: درک و بیان امر قدسی. ترجمه علیرضا ظهیرالدین، مسعود جان بزرگی و رضا کریم زاده نعیم، قم و تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و مرکز تحقیقات علوم رفتاری دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی.
۱۰. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۷۳)، غررالحکم و دررالکلم، مقدمه و تعلیق میر جلال الدین حسینی ارموی. چ ۵، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۱. توپچی، یاور؛ روشن چسلی، رسول و مسعود جان بزرگی (۱۴۰۲)، «پیش بینی نیرومندی من براساس خداپنداره، خداپنداشت، خودپنداره و خودپنداشت». پژوهشنامه روان شناسی مثبت، دوره ۹، ش ۲، صص ۱-۲۰.
۱۲. جان بزرگی، مسعود (۱۴۰۱)، درمان چندبعدی معنوی: یک رویکرد خداسو برای مشاوره و روان درمانگری. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۳. جان بزرگی، مسعود؛ پسندیده، عباس و مسعود آذربایجانی (۱۴۰۲)، خانواده درمانگری معنوی خداسو. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۴. جگر، آلیسون (۱۳۷۵)، «چهار تلقی از فمینیسم». بولتن مرجع، گزیده مقالات و متون درباره فمینیسم، ترجمه س. امیری.
۱۵. جیمز، سووزان (۱۳۸۵)، «فمینیسم، فمینیسم و دانش های فمینیستی». ترجمه عباس یزدانی و بهروز جندقی، تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.
۱۶. حر عاملی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴ق)، وسائل الشیعه. قم: موسسه آل البيت (ع).
۱۷. حیدری نراق، علی محمد (۱۳۸۶ش)، شرح رساله حقوق امام سجاد (ع). ج ۷، قم: انتشارات مهدی نراقی.
۱۸. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، لغت نامه دهخدا. زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۹. رستگار خالد، امیر؛ مرجانی، سجاد و قاسم مشکینی (۱۳۹۳)، «بررسی رابطه دینداری با ازدواج و خانواده، (مطالعه موردی منطقه یازده شهر تهران)». کنفرانس ملی جامعه شناسی و علوم اجتماعی، تهران: سالن همایش ها.
۲۰. سالاری فر، محمدرضا (۱۳۹۶)، درآمدی بر زوج درمانی با روی آورد اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۱. سالاری فر، محمدرضا و همکاران (۱۳۹۸)، بهداشت روانی در اسلام. تهران و قم: سمت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۲. سعیدی، محمد مسعود (۱۳۹۹)، نظریه معنویت در قرآن. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۲۳. شعیری، محمد بن محمد (۱۳۶۳)، جامع الاخبار. قم: انتشارات رضی.

۲۴. شهسواری، امیر و جمیله علم‌الهدی (۱۳۹۸)، «روش‌شناسی پژوهش مروری و نقش آن در تولید دانش: توسعه یک گونه‌شناسی». مجله روش‌شناسی علوم انسانی. دوره ۲۵، ش ۹۸، صص ۷۹-۱۰۵.
۲۵. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴)، ترجمه تفسیر المیزان. قم: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم).
۲۶. طوسی، محمدبن حسن (۱۴۱۴ق)، الامالی. قم: دارالثقافه.
۲۷. عرب بافرانی، حمیدرضا؛ کجاف، محمدباقر؛ عابدی، احمد و سعید حبیب‌اللهی (۱۳۹۲)، «اثربخشی آموزش معنویت بر سازگاری زناشویی زوجین». دوفصلنامه اسلام و مطالعات روانشناسی، سال هفتم، ش ۱۲، صص ۹۵-۱۱۲.
۲۸. علیانسیب، سید حسین (۱۳۹۰)، «تصویر ذهنی از خدا و خاستگاه آن». روانشناسی و دین، سال چهارم، ش ۲ (پیاپی ۱۴)، صص ۶۳-۷۷.
۲۹. کریمی، یوسف (۱۳۷۳)، روان‌شناسی اجتماعی. تهران: بعثت.
۳۰. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۹۰ق)، اصول کافی. ج ۳، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۱. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق)، بحارالانوار. بیروت: مؤسسه الوفاء.
۳۲. محمدی‌ری‌شهری، محمد (۱۳۷۷)، میزان الحکمة. ترجمه حمیدرضا شیخی. قم: دارالحديث.
۳۳. محمدی، بهناز؛ زهراکار، کیانوش؛ داورنیا، رضا و محمد شاکرمی (۱۳۹۳)، «بررسی نقش دینداری و ابعاد آن در پیش‌بینی تعهد زناشویی کارکنان سازمان بهزیستی خراسان شمالی». دین و سلامت، دوره دوم، ش ۱، صص ۱۵-۲۳.
۳۴. مرزبند، رحمت‌الله و علی‌اصغر زکوی (۱۳۹۱)، «شاخص‌های سلامت معنوی از منظر آموزه‌های وحیانی». مجله اخلاق پزشکی، دوره ۶، ش ۲۰، صص ۶۹-۹۹.
۳۵. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶)، تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۶. موسایی‌پور، محبوبه (۱۳۹۸)، «تحلیل نقش اعتقاد به تکامل هستی و معاد در سازگاری زناشویی: بررسی تطبیقی دیدگاه شناختی و اسلام». پژوهشنامه اخلاق، س ۱۲، ش ۴۵، صص ۷-۱۸.
۳۷. موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۰)، شرح چهل حدیث. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۳۸. مهدوی اصل، قاسم و محمدرضا قربانی (۱۴۰۲)، «تحلیل سازوکار خودمهارگری در سازگاری زوجین براساس منابع اسلامی». مجله پژوهش و مطالعات اسلامی، س ۵، ش ۴۶، صص ۴۰-۵۵.
۳۹. نارویی نصرتی، رحیم (۱۳۸۴)، «معنویت همزاد و همگام انسان نگاهی دینی - روان‌شناختی». مجله معرفت، ش ۸۷، صص ۲۷-۴۱.
۴۰. نوری طبرسی، حسین (۱۴۰۸)، مستدرک الوسائل. ج ۱۵، بیروت: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
41. Bellingham, R., Cohen, B., Jones, T. et al. (1989) Connectedness: Some Skills for a Spiritual Health, American Journal of Health Promotion, 4(1), pp. 18-31.
42. Bussing, Arndt (2021), Spiritual needs in research and practice, Palgrave Macmillan.
43. Feldman, H. (1971), The effects of children on the family, Leiden; E. G. Brill.
44. Filsinger, E., & Wilson, M.R. (1984). Religiosity, socioeconomic rewards, and family development. Journal of Marriage and the family, 8, pp.663-670
45. Fisher, J. (2011). The forth domain model: Connecting spirituality, health and well-being, Religions, 2(1), p. 17-28.
46. Gruner, L. (1985). The correlation of private, religious devotional practices and marital adjustment. Journal of Cooperative Family Studies. 16, 1, 47 – 577.
47. Hawks, S. R., Hull, M. L., Thalman, R. L., et al. (1995) Review of Spiritual Health: Definition, Role and Intervention Strategies in Health Promotion, American Journal of Health Promotion, 9(5), pp. 371-378.
48. Kluger, Jeffrey (2004). Is God in our Genes? Originally published in Time 164 (17). Accessed online at <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,995465-1,00.html>.
49. Marsh, R, & Dallos, R. (2001). Roman Catholic couples: wrath and religion. Fam Process. Fall, 40 (3), 343-60.

50. McConnell, K. M., Pargament, K. I., Ellison, C. G. & Flannelly, K. J. (2006), Examining the links between spiritual struggles and symptoms of psychopathology in a national sample, *Journal of Clinical Psychology*, 62, 1469–1484.
51. Murray, SA., Kendall, M., Boyd, K., Worth, A. & Benton, TF. (2004), Exploring the spiritual needs of people dying of lung cancer or heart failure: A prospective qualitative interview study of patients and their carers, *Palliat Med*, Vo.18, p.39–45.
52. Ozaki, Manami, 2009. Spiritual Health Education: Joy of Being through Restoration of Connectedness with the Transcendent, *Record of Clinical-Philosophical Pedagogy*, Vol 9, pp.170-176.
53. Pargament, K. I., Kennell, J., Hathaway, W. & Grevengoed, N. (1988), Religion and the problemsolving process: Three styles of coping, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 27, 90–104.
54. Pargament, K. I., Smith, B. W., Koenig, H. G. & Perez, L. (1998), Patterns of positive and negative religious coping with major life stressors, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37, 710–724.
55. Phillips, R. E. I., II, Pargament, K. I., Lynn, Q. K. & Crossley, C. D. (2004), Self-directing religious coping: A deistic god, abandoning god, or no god at all? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 43, 409–418.
56. Reily, B.B., Perna. R. & Tate, D.G. (1998). “Type of spiritual well-being among person with chronic illness: Their relationship to various forms of quality of life”. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 79(3), 258-264.
57. Russell, C. (1974), Transition to Parenthood, *Journal of Marriage and the family*, Vol 36, p.294-302.
58. Vanden Bos, G. R. (2015), *APA Dictionary of psychology*, 2nd edition, American Psychological Association, Washington DC.
59. Yach D. (2008). Report from the World Health Organization: Closing the Gap in a Generation: Health Equity Through Action on the Social Determinants of Health.http://en.wikipedia.org/wiki/Social_determinants_of_health
Available from: [Google Scholar][Ref list]